หอสมุดกลาง สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

สภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7

กรุงเทพฯมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพและบทบาทหน้าที่ของเมืองมาเป็นลำดับ โดยเหตุที่มีทำเลที่ตั้งเหมาะสมทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และเศรษฐกิจ ในสมัยอยุธยาตำบลบางกอกได้เป็นเมืองท่าทางเศรษฐกิจที่สำคัญ ต่อมาเมื่อมีการย้ายราชธานีจากกรุงศรีอยุธยามายังกรุงธนบุรี ณ ตำบลบางกอกทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และการย้ายราชธานีข้ามมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาอันเป็นที่ตั้งของกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบันในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทำให้กรุงเทพฯโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางฝั่งตะวันออกมีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ โดยมีวิวัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงในหลายช่วงตอน

ในการศึกษาที่จะกล่าวถึงต่อไป จะแสดงถึงสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7 โดยจะแสดงให้เห็นเป็นลำดับถึงศักยภาพและทิศทางในการพัฒนาเมืองกรุงเทพฯก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง ซึ่งจะเป็นฐานของการพัฒนาเมืองในสมัยต่อมา หลังจากนั้นจะได้แสดงถึงผลของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทางเศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงของเมืองภายหลังการทำสนธิสัญญาดังกล่าว โดยจะแสดงให้เห็นภาพและทิศทางการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสภาวะแวดล้อมและวิถีชีวิตของประชาชน อันจะนำไปสู่การหาคำอธิบายถึงสาเหตุของปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในบทต่อไป

<u>สภาพกรุงเทพฯก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง</u>

การศึกษาสภาพเมืองกรุงเทพฯก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่งใน พ.ศ.2398 จะเป็นการศึกษาถึงศักยภาพและทิศทางในการพัฒนาของเมืองในช่วงดังกล่าว โดยพิจารณาจากวิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของลักษณะทางกายภาพ สภาพชุมชนและการใช้ที่ดิน อัน

จะนำไปสู่การศึกษาเปรียบเทียบถึงการเปลี่ยนแปลงของเมืองหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง ในตอนต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพซึ่งเกิดขึ้นตามธรรมชาติของพื้นที่บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดมีขึ้นนับตั้งแต่อดีตกาล จากผลการสำรวจวิจัยทางวิศวกรรม[1] สันนิษฐานว่าพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบันเดิมจมอยู่ใต้น้ำ เพราะพบร่องรอยของฝั่งทะเลอ่าวไทยไกลถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ ครั้นต่อมาฝั่งทะเลได้ถอยไปทางใต้ จึงเกิดเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก เพราะแม่น้ำเจ้าพระยาได้พัดพาเอาดินตะกอนและโคลนตมมาทับถม สภาพพื้นที่จะมีลักษณะเป็นแอ่งกะทะ ดังปรากฏว่าพื้นที่กรุงเทพฯในปัจจุบันอยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณเมตรครึ่งเท่านั้น และจากการวิจัยสภาพดินบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง[2] พบว่า เป็นอาณาบริเวณดินตะกอนกว้างและลึกมาก สันนิษฐานว่าเป็นแอ่งรูปกรวยตัดครึ่ง ดินตะกอนชั้นบนสุดเป็นดินอ่อนที่มีส่วนประกอบของดินเหนียวเป็นส่วนใหญ่ หนาประมาณ 15-20 เมตร อายุของดินอ่อนชั้นบนนี้ประมาณไม่เกิน 10,000 ปี ดินยังอยู่ในสภาพที่อ่อนถึงอ่อนมาก พร้อมที่จะไหลและยุบตัวได้มากเมื่อมีแรงมากระทบ ส่วนในเนื้อดินมีปริมาณน้ำฝนอยู่เป็นอัตราส่วนที่สูงมาก จึงมีแนวโน้มในการยุบตัวสูง ใต้ชั้นดินอ่อนลงไปเป็นชั้นดินตะกอนที่อัดตัวกันแน่นของดินเหนียว ทราย กรวด เป็นชั้น ๆ

---

[1]Chai Muktabhant, Pairoje Teerawong and Wichien Tengamnuay, Engineering Properties of Bangkok Subsoils (Chulalongkorn University, 1966) อ้างถึงใน กำธร กุลชล และทรงสวรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง," ศิลปากร 4-5 (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525) : 22.

[2]วิศวกรรมสถานแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, ข้อมูลสภาพดินบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (กรุงเทพฯ : สหมิตรการพิมพ์, 2520) อ้างถึงใน กำธร กุลชล และทรงสวรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก...," : 222.

แยกกันและปนกันอยู่บ้าง จนถึงชั้นหินดานซึ่งอยู่ลึกจากผิวดินไม่สม่ำเสมอประมาณ 70–1,800 เมตร สมรรถนะทางกายภาพดังกล่าวของพื้นที่จะเป็นเงื่อนไขและนำมาสู่ปัญหาต่าง ๆ เมื่อมีการขยายตัวของเมือง ซึ่งจะได้กล่าวถึงในภายหลัง

นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพโดยธรรมชาติดังกล่าวข้างต้น มนุษย์ก็มีส่วนในการดัดแปลงลักษณะทางกายภาพของพื้นที่บริเวณนี้มาตั้งแต่ในอดีตเช่นกัน กล่าวคือพื้นที่ตำบลบางกอกซึ่งเป็นที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เดิมมีพื้นที่ทั้งฝั่งกรุงเทพฯและฝั่งธนบุรีรวมเป็นแผ่นดินเดียวกัน โดยที่แม่น้ำเจ้าพระยาจะไหลวกวนจากทางเหนือเข้าคลองบางกอกน้อยอ้อมเข้าคลองตลิ่งชันและคลองบางระมาด แล้วไหลออกทางคลองบางกอกใหญ่ ยังไม่มีคลองขุดลัดจากปากคลองบางกอกน้อยถึงปากคลองบางกอกใหญ่ผ่ากลางพื้นที่[1] ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ.2077–2089) ได้มีการขุดคลองลัดบางกอกจากคลองบางกอกน้อยถึงคลองบางกอกใหญ่เพื่อช่วยร่นระยะทางเดินเรือ[2] จึงทำให้สายน้ำเปลี่ยนทางเดินจนคลองนี้ได้ขยายตัวออกกว้างเป็นลำแม่น้ำใหญ่ดังในปัจจุบัน ส่วนทางแม่น้ำเดิมก็แคบลงและตื้นเขินขึ้นจนเปลี่ยนสภาพเป็นคลองไปในเวลาต่อมา

การตั้งถิ่นฐานของชุมชน ณ ตำบลบางกอก คงจะเกิดมีขึ้นตั้งแต่ในอดีต ด้วยปรากฏว่าเมื่อครั้งสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ใน พ.ศ.1893 อาณาจักรอยุธยาได้มีเมืองพระประแดงเป็นเมืองด่านสำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย ดังนั้นบางกอกซึ่งเป็นชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาและอยู่ถัดจากเมืองพระประแดงขึ้นมา ก็น่าที่จะมีการเติบโตด้วยตามลำดับ พร้อม ๆ กับความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรอยุธยา (ดูแผนที่ 1)

ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกจากคลองบางกอกน้อยถึงคลองบางกอกใหญ่ในรัชสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช บทบาทของชุมชนบางกอกจึงปรากฏความสำคัญชัดเจน

---

[1]นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, สาส์นสมเด็จ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2518), ภาคที่ 30 หน้า 14–30, ภาคที่ 49 หน้า 140. อ้างถึงใน กำชร กุลชล และทรงสวรรค์ นิลกำแหง, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

[2]ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, พระราชพงศาวดารกับพระราชหัตถเลขา (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2505) หน้า 487.

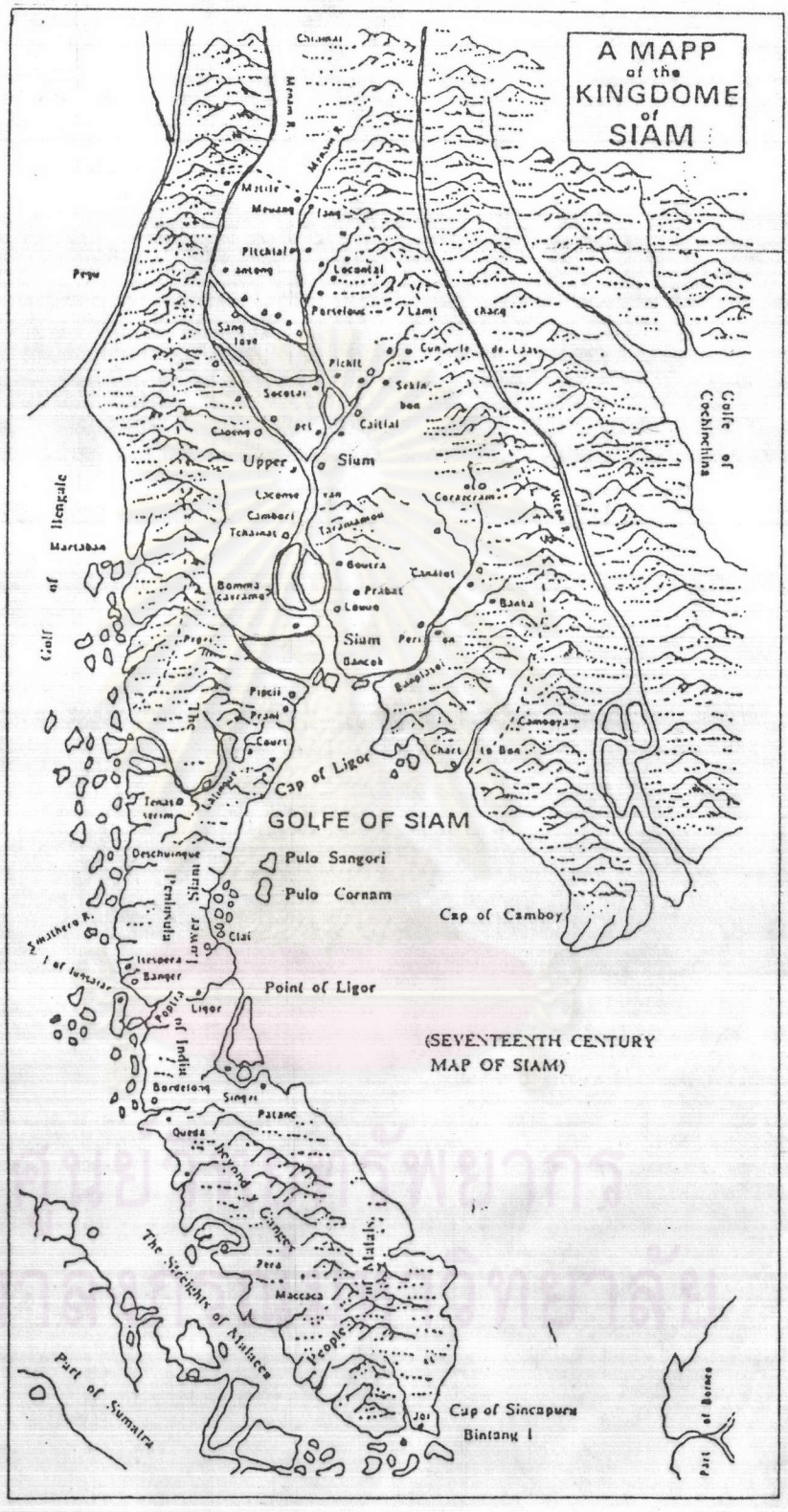

ที่มา : Rong Syamananda, History of Thailand, p.81.

แผนที่ 1 แสดงที่ตั้ง ต.บางกอกในสมัยอยุธยา

ขึ้น โดยเหตุที่มีทำเลที่ตั้งที่เอื้ออำนวยประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่ประเทศ เพราะการขุดคลองลัดดังกล่าวช่วยร่นระยะทางการเดินเรือจากทะเลไปติดต่อกับพระนครศรีอยุธยาได้มาก ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) ชุมชนบางกอกจึงมีชื่อเป็นทางการครั้งแรกว่า เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร และเป็นจุดบังคับให้เรือและสำเภาทุกลำหยุดจอดทอดสมอเพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุก และผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีอากรทั้งขาขึ้นและขาล่อง มาตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา[1]

ในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ลักษณะเมืองปรากฏเป็นป้อมและกำแพงก่ออิฐแน่นหนาตามแนวสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา มีกำแพงเมืองฝั่งละสามด้านประกบกันให้แม่น้ำเจ้าพระยาผ่ากลางลักษณะเป็นเมืองอกแตก ภายนอกกำแพงเมืองออกไปทั้งสองฝั่งเป็นสวนผลไม้และนาข้าวที่ปลูกเลี้ยงชาวเมือง[2] ความหนาแน่นของการใช้ที่ดินในเมืองจะอยู่ทางฝั่งตะวันตกมากกว่าฝั่งตะวันออก ทางฝั่งตะวันตกพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นที่สวนและที่อยู่อาศัย พระบรมมหาราชวังของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ถูกขนาบด้วยวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) ทั้ง 2 ข้าง ชุมชนจะเกาะกลุ่มเรียงรายตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นโครงข่ายที่สำคัญที่สุดของพื้นที่ เส้นทางคมนาคมจะใช้ทางน้ำเกือบจะทั้งหมด ส่วนพื้นที่ฝั่งตะวันออกจะมีการใช้ที่ดินเบาบางกว่ามาก พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นท้องทุ่งนาที่เรียกกันว่า "ทะเลตม" และเป็นพื้นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวต่างด้าวที่ถูกกวาดต้อนหรืออพยพมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีน ดังนั้นเมื่อพิจารณาในแง่ของการพัฒนาเมืองซึ่งจะต้องขยายตัวออกไปในอนาคต พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกจึงมีศักยภาพในการพัฒนาสูงกว่าฝั่งตะวันตก

---

[1]ศิลปากร, กรม, บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่มที่ 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2521), หน้า 105-107.

[2]ศิลปากร, กรม, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (พระนคร : คุรุสภา, 2521) และ ศิลปากร, กรม, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : พระจันทร์, 2510)

008690

การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพครั้งสำคัญที่สุดของพื้นที่ฝั่งตะวันออกเริ่มขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงย้ายราชธานีมาอยู่ทางฝั่งตะวันออก ดังนั้นทิศทางการขยายตัวของเมืองจึงเริ่มจากจุดศูนย์กลางคือพระบรมมหาราชวังริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและจะกระจายตัวออกไป จากการสร้างและพัฒนาเมืองในรัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายชุมชนชาวจีนซึ่งตั้งอยู่บนที่ดอนเพื่อใช้พื้นที่สร้างพระบรมมหาราชวัง โดยให้ไปอยู่ทางทิศใต้ ณ ที่สวนระหว่างคลองวัดสามปลื้มกับคลองวัดสามเพ็ง (วัดจักรวรรดิราชาวาสและวัดประทุมคงคาในปัจจุบัน) และให้ย้ายชุมชนญวนไปอยู่ ณ ตำบลบ้านหม้อและพาหุรัดนอกกำแพงเมืองเดิม[1] หลังจากนั้นได้ทำการก่อสร้างพระนครโดยรื้อกำแพงเมืองฝั่งธนบุรีพร้อมทั้งวังสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยคงเหลือแต่พระราชวังชั้นใน ย้ายสถานที่ราชการมายังฝั่งพระนครใหม่และรื้อป้อมและกำแพงเมืองตามแนวคูคลองเดิมทางฝั่งตะวันออกลงแล้วขุดคลองรอบกรุงขึ้นใหม่เชื่อมระหว่างคลองบางลำภูทางด้านเหนือและคลองโอ่งอ่างทางด้านใต้ พร้อมทั้งสร้างกำแพงเมืองและป้อมขึ้นใหม่รวม 14 ป้อม ซึ่งเท่ากับเป็นการขยายพื้นที่เมืองออกไปจากแนวกำแพงเมืองเดิมสมัยกรุงธนบุรี ในพื้นที่ที่เพิ่มขึ้นใหม่ระหว่างแนวคลองคูเมืองเดิมในสมัยกรุงธนบุรี (ปัจจุบันเรียกกันว่าคลองหลอด และแบ่งเรียกทางด้านเหนือว่าคลองโรงไหม และคลองตลาดทางด้านใต้) กับคลองรอบกรุงที่ขุดขึ้นใหม่ มีคลองหลอดเล็กสองเส้นเชื่อม (ปัจจุบันเรียกคลองวัดเทพธิดา และคลองวัดราชบพิธ) ส่วนนอกกำแพงเมืองใหม่ออกไปบริเวณวัดสะแก (วัดสระเกศในปัจจุบัน) ได้ขุดคลองมหานาคทอดออกไปเชื่อมต่อกับชนบทด้านตะวันออกของพระนคร (ดูแผนที่ 2)

จากโครงสร้างทางกายภาพของเมืองดังกล่าวข้างต้น จะพบว่า พื้นที่เมืองแบ่งออกเป็นสองส่วนใหญ่ คือ พื้นที่ในเขตเมืองเก่าระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นหัวใจของเมือง เป็นศูนย์กลางของการปกครอง และพื้นที่ที่ขยายใหม่จากคลองคูเมืองเดิมไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ ซึ่งมีคลองหลอด 2 สายเชื่อม อันทำให้พื้นที่ส่วนนี้ถูกแบ่งเป็น 3 ผืนใหญ่ ๆ โดยที่พื้นที่ทั้งหมดมีคลองที่สำคัญต่าง ๆ ดังกล่าว

---

[1]ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2503), หน้า 12.

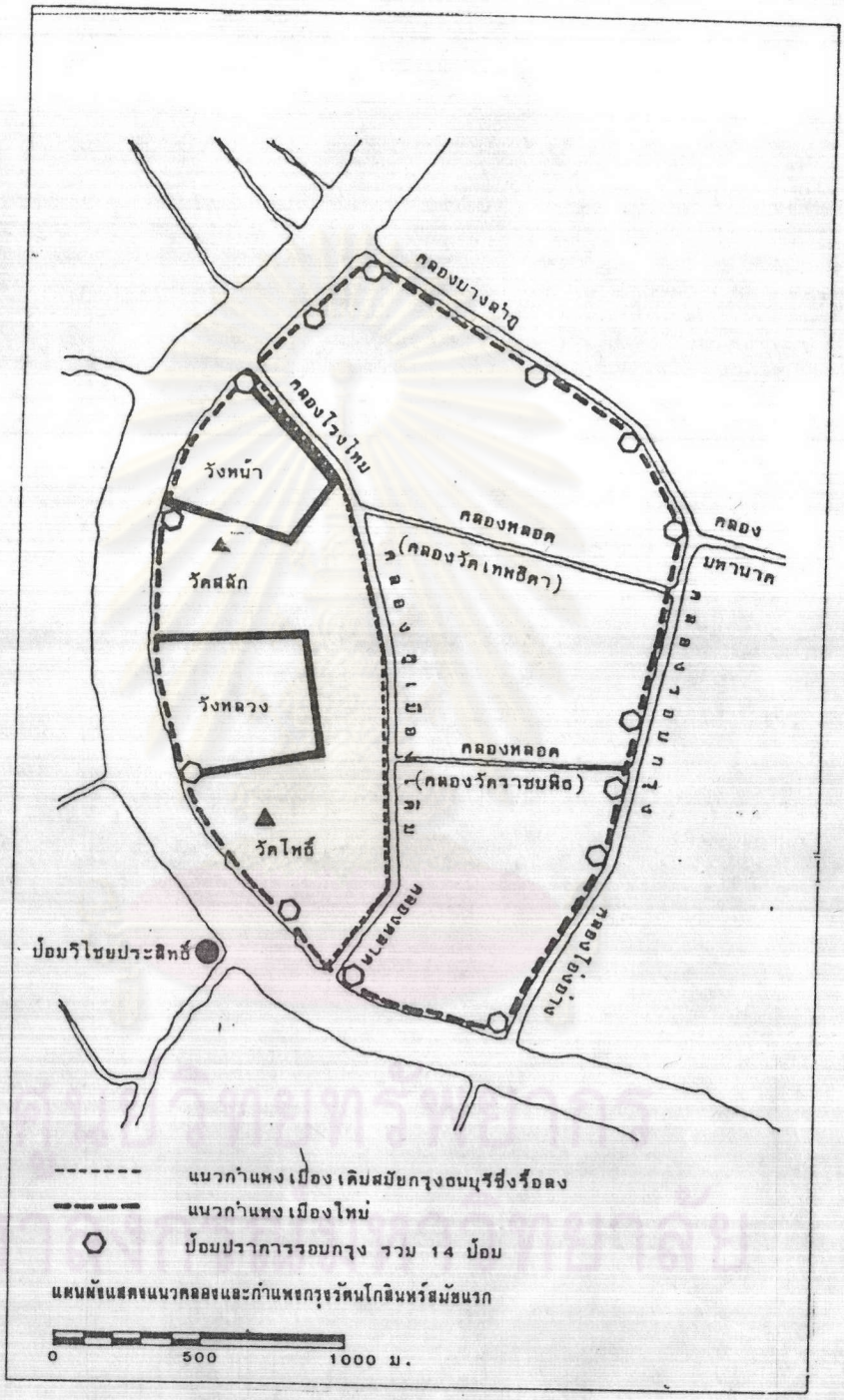

ที่มา : กำชร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพ...," : 225.

แผนที่ 2 แสดงแนวคลองและกำแพงกรุงเทพฯสมัยแรก

เป็นโครงข่ายที่เชื่อมถึงกันหมด นอกเหนือไปจากคลองซึ่งเป็นโครงข่ายที่ใช้เชื่อมพื้นที่ที่สำคัญที่สุดแล้วถนนเกือบจะไม่มีเลย มีเพียงการตัดถนนปูด้วยอิฐเพื่อการเดินเพียง 9 สาย เพื่อเชื่อมโยงอาคารและสถานที่สำคัญ ๆ ภายในเขตพระนครชั้นใน และจากลักษณะพื้นที่เมืองที่เป็นเกาะรูปสามเหลี่ยมมนโอบด้วยแม่น้ำ 3 ด้าน จึงบังคับให้แนวการขยายตัวเมืองพุ่งผ่านคูเมืองออกไปจากจุดศูนย์กลาง ประดุจเส้นรัศมีสู่ทิศทางต่าง ๆ ในลักษณะที่เหมือนนิ้วมือ[1] ซึ่งจะพบได้ต่อไป

จากพื้นที่ของเมืองกรุงเทพฯในรัชกาลที่ 1 จำนวน 2,589 ไร่ โดยเป็นพื้นที่ในเขตชั้นใน 1,125 ไร่ และเขตชั้นนอก 1,464 ไร่ ล้อมรอบด้วยกำแพงเมืองโดยรอบพระนคร ความยาวประมาณ7.2 กิโลเมตร ตามแนวกำแพงเมืองมีป้อม 14 ป้อม มีประตูเมืองขนาดใหญ่ 16 ประตู และประตูขนาดเล็ก 47 ประตู ได้มีการเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้ที่ดิน และการขยายตัวทางกายภาพออกไปอีกเป็นลำดับ ในระยะแรกสภาพการใช้ที่ดินจะมีลักษณะเพื่อสนองประโยชน์ในด้านการปกครองเป็นส่วนใหญ่ การใช้ที่ดินในเขตชั้นในที่สำคัญ ได้แก่ พระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามบนพื้นที่ 132 ไร่ นอกจากนั้นประกอบด้วย สถานที่ราชการ วัง และวัดต่าง ๆ เรียงรายโดยรอบพระบรมมหาราชวังเป็นลำดับชั้น ตามความสำคัญของสถานที่นั้น ๆ หรือบุคคลผู้เป็นเจ้าของสถานที่นั้นที่มีต่อการปกครอง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 4 ถึงมูลเหตุของการตั้งวังใกล้พระบรมมหาราชวังว่า ". . .พระเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์จะให้เสด็จอยู่ใกล้ ๆ เพื่อจะได้รับสั่งใช้การงานกลางวันกลางคืนง่าย ๆ เจ้านายที่เสด็จอยู่ในวังเหล่านั้น แต่ล้วนย่อมสำคัญเป็นประธานในราชการนั้นต่าง ๆ . . ."[2] สำหรับการใช้ที่ดินในเขตชั้นนอกระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง จะเป็นที่ดินที่ค่อนข้างเปลี่ยวและรกร้าง

---

[1]กำธร กุลชล และทรงสวรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก..." : 228.

[2]กจช., สบ. 4/9 พระยาอนุมานราชธน เรื่องพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยถนนรอบพระบรมมหาราชวัง (คัดจากวชิรญาณวิเศษ เล่ม 2 หน้า 339).

เป็นที่ตั้งบ้านเรือนและที่นาที่สวนของข้าราชบริพารชั้นผู้น้อย ราษฎร และชาวต่างประเทศ ซึ่งจะทวีความหนาแน่นของการใช้ที่ดินขึ้นเป็นลำดับ ส่วนสภาพพื้นที่โดยทั่วไปนอกกำแพงเมืองจะมีสภาพเป็นท้องทุ่งกว้าง โดยมีคลองบางกะปิที่ต่อกับคลองมหานาคเป็นเส้นทางเชื่อมกับพระนคร (ดูแผนที่ 3)

การเปลี่ยนแปลงต่อมาของโครงสร้างทางกายภาพในสมัยรัชกาลที่ 2–3 ไม่ปรากฏที่สำคัญมากนัก มีเพียงการขยายเขตพระบรมมหาราชวังออกไปทางทิศใต้อีก 20 ไร่ครึ่ง และตัดถนนท้ายวังเพื่อคั่นเขตระหว่างพระบรมมหาราชวังและวัดพระเชตุพน และเพื่อไปเชื่อมต่อกับถนนสายเดิมซึ่งจะทำให้ขบวนแห่สามารถเคลื่อนรอบพระบรมมหาราชวังได้ นอกจากนั้นส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างสรรค์งานทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม เช่น การสร้างเจดีย์ภูเขาทองในรัชกาลที่ 3 เป็นต้น ในด้านการขุดคลอง มีการขุดคลองแสนแสบยาวตลอดไปถึงบางขนาก[1] เชื่อมกรุงเทพฯกับนะเชิงเทรา การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพครั้งสำคัญเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ 4 เนื่องจากจำนวนประชากรในเมืองกรุงเทพฯเพิ่มสูงขึ้น ทำให้ขนาดของเมืองแต่เดิมคับแคบลง ในพ.ศ.2397 จึงโปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม เป็นคลองคูเมืองชั้นนอกอีกเส้นทางหนึ่งขนานกับแนวกำแพงเมืองเดิม แต่ไม่สร้างกำแพงเมืองใหม่ มีเพียงป้อมจำนวน 7 ป้อม รายเป็นระยะ ๆ[2] การขุดคลองดังกล่าวเป็นผลให้พื้นที่เมืองกรุงเทพฯขยายเพิ่มขึ้นกว่าเดิมเกือบ 1 เท่าตัว โดยมีเนื้อที่ประมาณ 4,000 ไร่ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาโปรดเกล้าฯให้สร้างพระราชวังนันทอุทยานขึ้น แต่เนื่องจากการใช้ที่ดินทางฝั่งตะวันตกมีความหนาแน่นกว่าทางฝั่งตะวันออกมาแต่เดิม ศักยภาพในการพัฒนาพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกเพื่อการขยายเมืองจึงมีน้อย ดังนั้นจึงไม่ปรากฏการพัฒนาหรือการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่สำคัญทางฝั่งตะวันตกอีกจนกระทั่งมาในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้โปรดให้สร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง 2 ฝั่ง การขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯจึงย้อนกลับไปทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่ง ในด้านการคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองรอบนอกได้มีการขุดคลองเชื่อมเมืองกรุงเทพฯกับหัวเมืองรอบนอก อันเป็นการขยายอิทธิพลของเมืองกรุงเทพฯด้วย (ดูแผนที่ 4)

---

[1]ศิลปากร, กรม, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : คลังวิทยา, 2506), หน้า 179.

[2]ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2504), หน้า 416.

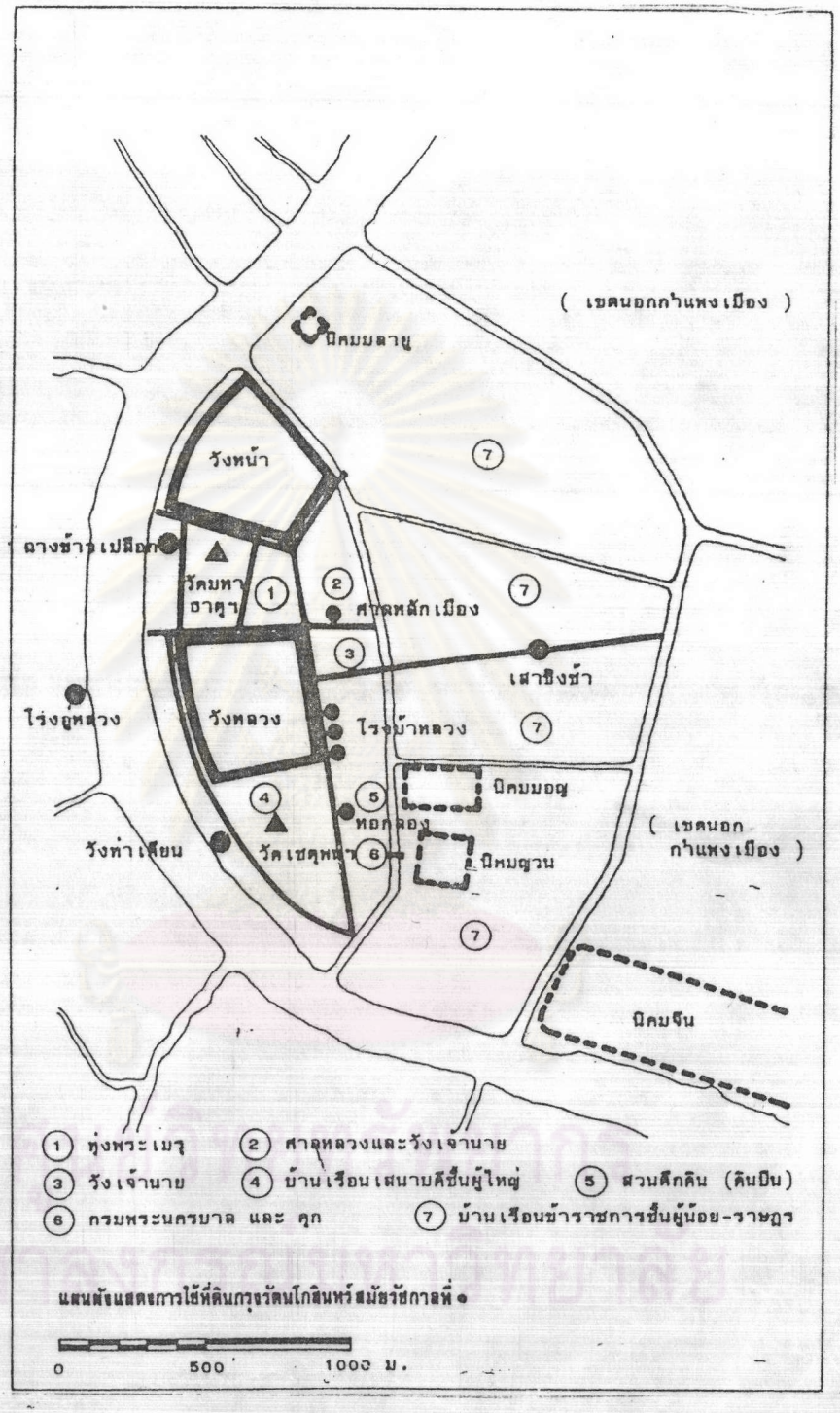

ที่มา : กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพ...," : 227.

แผนที่ 3 แสดงการใช้ที่ดินในกรุงเทพฯสมัยรัชกาลที่ 1

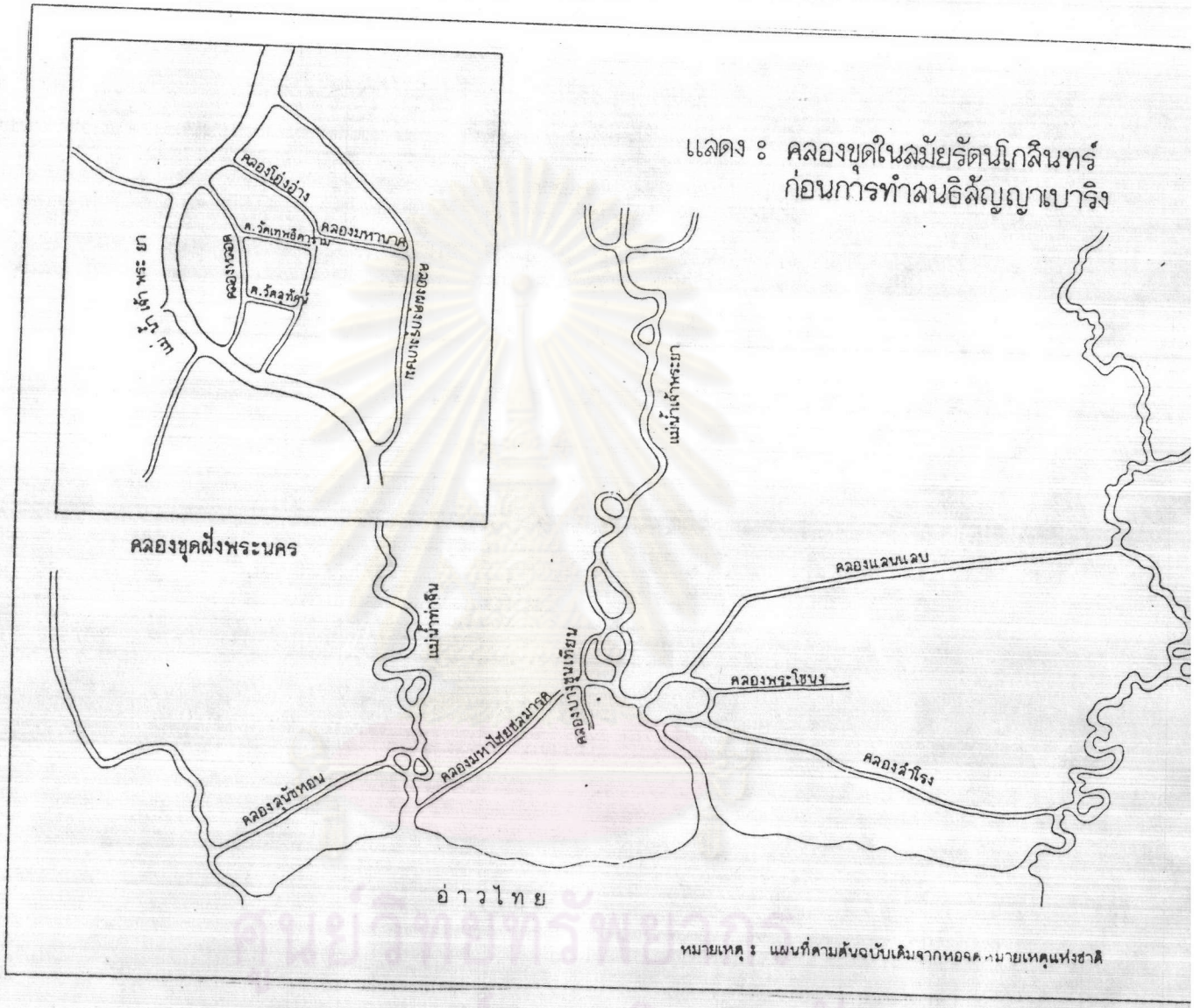

ที่มา : ปิยนาถ บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, <u>คลองในกรุงเทพฯ</u>, หน้า 43.

<u>แผนที่ 4</u> แสดงคลองที่ขุดก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง

หลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริ่งใน พ.ศ.2398 เมืองกรุงเทพฯจะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ จากการเปิดความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกและการขยายตัวทางเศรษฐกิจในเมือง จะทำให้ชุมชน 2 ชุมชน เริ่มมีบทบาทอย่างสำคัญในการพัฒนาเมือง ได้แก่ ชุมชนชาวจีน ทางด้านใต้ ซึ่งได้กลายมาเป็นชุมชนในเขตกำแพงเมือง อันเนื่องมาจากการขุดคลองผดุงกรุงเกษม และชุมชนชาวตะวันตกย่านสถานกงสุล ทางด้านใต้นอกแนวคลองผดุงกรุงเกษมต่อไปจากชุมชนชาวจีน ดังนั้น ทางตอนใต้ของเมืองกรุงเทพฯ ย่านบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่คลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษมต่อไปถึงเขตเมืองด้านนอกจากปากคลองผดุงกรุงเกษมเป็นต้นไป จึงจะเป็นย่านสำคัญ กลุ่มสังคมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวจะมีสถานภาพทางเศรษฐกิจสังคมสูง และจะมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการพัฒนาเมือง และความตื่นตัวในปัญหาสภาวะแวดล้อม ดังจะได้กล่าวในตอนต่อไป

ปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง

การทำสนธิสัญญาเบาริ่งใน พ.ศ.2398 ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะส่งผลอย่างสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ สนธิสัญญาดังกล่าวระบุให้ไทยยอมให้พ่อค้าต่างชาตินำสินค้าเข้าและออกได้ทุกชนิด และค้าขายได้อย่างเสรี ด้วยอัตราภาษีขาเข้าเพียงร้อยละ 3 และภาษีขาออกตามพิกัดที่กำหนดไว้ท้ายสัญญา ทั้งนี้ยกเว้นอาวุธต้องขายให้รัฐ ฝิ่นต้องขายให้เจ้าภาษี และข้าวเกลือและปลารัฐสงวนสิทธิที่จะประกาศห้ามมิให้ส่งออกได้เมื่อเกิดทุพภิกขภัย สนธิสัญญาดังกล่าวเท่ากับเป็นการยกเลิกการค้าผูกขาดโดยพระคลังสินค้า และการเก็บค่าธรรมเนียมปากเรือตามใจชอบ ซึ่งจะก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ดังจะได้ศึกษาต่อไปนี้ 2 ประการคือ การเปลี่ยนแปลงของวิถีการผลิต และการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในเมืองกรุงเทพฯ

ก. การเปลี่ยนแปลงของวิถีการผลิต

ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่งสภาพเศรษฐกิจของไทยเป็นแบบเลี้ยงตัวเองได้ (Self-sufficient)[1] ยังมีการรวมอยู่ด้วยกันของการเกษตรและการ

[1] J.C.Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970 (London : Oxford University Press, 1979), p. 15.

หัตถกรรมในหมู่บ้านและครัวเรือน การแบ่งงานกันทำและการผลิตเฉพาะอย่างยังไม่พัฒนา แต่ละครอบครัวสามารถพึ่งตัวเองได้มีการผลิตของจำเป็นแทบทุกอย่างไว้ใช้เอง การค้ายังไม่ปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจนนัก การค้าภายในประเทศยังมีขอบเขตที่แคบและการใช้เงินยังไม่แพร่หลาย ยังเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างกัน ส่วนการค้าต่างประเทศเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของคนชั้นสูงเป็นสำคัญโดยอยู่ภายใต้การผูกขาดของรัฐ ดังนั้นในด้านการผลิตจึงยังไม่เกิดการผลิตเพื่อการค้าขาย[1] ต่อมาเมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาริ่งการเปิดการค้าแบบเสรีเป็นผลให้มีชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการค้าข้าวได้ขยายตัวสูงขึ้นมาก ดังปรากฏว่ามีลูกค้าชาวตะวันตกมาตั้งห้างค้าขายและมีเรือมาซื้อสินค้าปีหนึ่งถึง 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรได้ค้าขายข้าวไปกับลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวในปีหนึ่งถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง เงินค่านาก็เพิ่มขึ้นถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง ทำให้ราษฎรมั่งคั่งขึ้นทุกตำบล[2] นอกจากนั้นในสมัยต่อ ๆ มา ปริมาณสินค้าข้าวได้เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ (ดูตารางที่ 1) ข้าวได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของประเทศ และทำรายได้สูงห่างจากสินค้าออกหลักประเภทอื่นเป็นอย่างมาก ดังตัวอย่างจากสถิติมูลค่าสินค้าส่งออกของไทยในช่วง พ.ศ.2456-2477 ปรากฏในบรรดาสินค้าออกหลักที่สำคัญ 3 ชนิด ข้าวมีมูลค่าส่งออกประมาณ 100-200 ล้านบาท ดีบุกประมาณ 15-30 ล้านบาท และไม้สักประมาณ 5-10 ล้านบาท[3]

---

[1]ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ.1851-1910", วิวัฒนาการทุนนิยมไทย (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และกลุ่มเศรษฐศึกษา คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,2523), หน้า 2.

[2]ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชการที่ 4 เล่ม 2 (พระนคร : คุรุสภา,2504), หน้า 141.

[3]เป็นตัวเลขประมาณโดยรวบรวมจาก **Statistic Year Book of the Kingdom of Thailand** ธนาคารแห่งประเทศไทย กรมศุลกากร ศูนย์สถิติการพาณิชย์, กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์ อ้างถึงใน กนก วงศ์ตระหง่าน," การเกิดและการขยายเมืองกรุงเทพฯ : การศึกษาทางการเปลี่ยนแปลง" (เอกสารวิชาการหมายเลข 21 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2522-2525), หน้า 18. (อัดสำเนา)

ตารางที่ 1 จำนวนและมูลค่าของข้าวที่ส่งเป็นสินค้าออก พ.ศ. 2400-2477

พ.ศ.	ปริมาณส่งออกเฉลี่ยต่อปี (000 หาบ)	มูลค่าเฉลี่ยต่อปี (000 หาบ)	ราคาเฉลี่ยต่อหาบ (หาบ)
2400 - 2402	900	-	-
2403 - 2407	1,840	-	-
2408 - 2412	1,630	-	-
2413 - 2417	1,870	5,110	2.70
2418 - 2422	3,530	10,110	2.90
2423 - 2427	3,580	9,610	2.70
2428 - 2432	5,320	15,080	2.80
2433 - 2437	7,250	23,780	3.30
2438 - 2442	8,000	36,410	4.60
2443 - 2447	11,130	61,280	5.50
2448 - 2452	14,760	81,020	5.50
2453 - 2457	15,220	81,230	5.30
2458 - 2462	15,790	108,140	6.90
2463 - 2467	17,680	115,350	6.50
2468 - 2472	23,390	169,600	7.20
2473 - 2477	25,720	91,240	3.50

ที่มา : J.C. Ingram, "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources" in C.D. Cowan (ed.) The Economic Development of Southeast Asia : Studies in Economic History and Political Economy, (London, Allen & Unwin 1964), p. 105. อ้างถึงใน สุนทรี อาสะไวย์, "การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ.2431-2493" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 24-25.

จากความสำคัญของสินค้าข้าวดังกล่าวข้างต้น ทำให้ชาวนาได้หันมาปลูกข้าวเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น ซึ่งหมายถึงความต้องการปัจจัยการผลิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ที่ดิน ในปริมาณที่สูงขึ้นพื้นที่นอกกำแพงเมืองกรุงเทพฯทางฝั่งตะวันออกจึงเป็นพื้นที่ที่มีศักยภาพในการพัฒนาสูง จึงเป็นที่น่าสนใจว่าต่อความต้องการที่ดินเพื่อการปลูกข้าวดังกล่าว รัฐและประชาชนได้มีการลงทุนในการพัฒนาพื้นที่นอกกำแพงเมืองดังกล่าวประการใด และมีประสิทธิภาพเพียงไร ตลอดจนส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯและปริมณฑลรอบนอกอย่างไร นอกจากนั้นยังจะได้ศึกษาในตอนต่อไปว่า ต่อวิถีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้าพร้อมกับการทวีความสำคัญขึ้นระบบเงินตรา ได้มีผลประการใดในการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของชาวไทย และจะมีความสัมพันธ์เชิงปฏิสัมพันธ์ประการใดต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯและผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข. การขยายตัวของกิจการทางเศรษฐกิจ

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง การค้าแบบเสรีเปิดโอกาสให้ชาวตะวันตกมาลงทุนในกิจการทางเศรษฐกิจในกรุงเทพฯ อย่างกว้างขวาง การเพิ่มจำนวนการส่งข้าวเป็นสินค้าออกทำให้เศรษฐกิจในเมืองขยายตัว และกิจการโรงสีเจริญรุ่งเรืองตามมา นอกจากนั้นการขยายตัวของอุปสงค์ในเมือง ประกอบกับนโยบายการพัฒนากิจการสาธารณูปโภค สาธารณูปการของรัฐ ได้เอื้ออำนวยให้กิจการทางเศรษฐกิจในเมืองขยายตัวกว้างขวางขึ้น ชนชั้นสูงชาวไทย นายทุนชาวจีน และชาวตะวันตกได้มีการลงทุนในกิจการทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง ปริมาณการขยายตัวของกิจการทางเศรษฐกิจในช่วงดังกล่าว อาจวัดได้จากจำนวนเงินลงทุน จำนวนและความหลากหลายของกิจการ ซึ่งอาจแบ่งกิจการที่จะมีผลอย่างสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯได้เป็น 3 ประการคือ กิจการพาณิชยกรรม กิจการอุตสาหกรรม และกิจการค้าที่ดินและสร้างตึกแถวให้เช่า ดังปรากฏหลักฐานของการลงทุนในกิจการดังกล่าวดังนี้คือ

ในกิจการพาณิชยกรรม นอกจากการขยายตัวของย่านการค้าและตลาดที่มีมาแต่เดิม ได้ปรากฏมีการขยายตัวของย่านการค้าตามแนวถนนเพิ่มขึ้น ตลาดที่สำคัญในช่วงนี้ได้แก่ ตลาดปากคลองตลาด ตลาดท่าเตียน ตลาดบำเพ็ญบุญ ตลาดน้อยที่ถนนเจริญกรุง ตลาดบางรัก ตลาดยอดที่บางลำภู พาหุรัด สะพานหัน และที่สำคัญที่สุดได้แก่สำเพ็ง นอกจากนั้นยังปรากฏมีห้างร้านของฝรั่งและไทยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก เช่น ห้างบีกริมแอนด์โกที่ปากคลองตลาด ห้างสรรพสินค้าเอ.แบดแมนที่ถนนบำรุงเมืองเชิงสะพานช้างโรงสี ห้างเอสหิสแมนชายนาศิกาที่ถนนเฟื่องนคร ห้างย.ร.อันเดรเยอรมันและห้างแอล.ยี.ริกันดี ที่สี่กั๊กพระยาศรี ห้างโฮวาร์ดเอสกินที่พาหุรัด ห้างโรเบิตเลนซ์ที่สี่แยกถนนเจริญกรุง ห้างเอสสมิธแอนซันที่ริมคลองโอ่งอ่าง ห้างปีกเกนปักที่เชิงสะพานมอญ ห้างบัตเลอร์ที่ถนนเฟื่องนครใกล้สี่กั๊กพระยาศรี ห้างบาโรบราวน์ที่เชิงสะพานหัวตะเข้ นอกจากนั้นยังมีห้างฝรั่งที่อยู่นอกกำแพงเมืองอีก เช่น ห้างยอนแซมสันที่เชิงสะพานผ่านฟ้าขายผ้าฝรั่งและตัดสูท ห้างเอส.เอ.บี ขายนาฬิกา ห้างเฟรเซอร์แอนนีฟทำน้ำโซดาลีมอมเนดและน้ำขิงที่สี่พระยา ห้างไวท์อเวเลดเลอที่หน้ากรมไปรษณีย์ ห้างฟอกแอนด์ไบเด็ก ห้างคล๊าก และห้างหลุยส์ที่เลียวโนเวนส์ ที่ตรอกชาเตอร์แบงค์ เป็นต้น ตลอดจนมีห้างของคนไทยที่สำคัญเช่น ห้างสิทธิพันธ์ที่ถนนเฟื่องนครรับตกแต่งบ้าน ห้างสันตโภชน์ทำกิจการค้าขนมและอาหารที่ถนนเจริญกรุง บริษัทหลวงสุวรรณกิจชำนาญทำการค้าเพชรพลอยที่ถนนวรจักร ร้านขายยา

วิรัตน์จันทร์ ดิสเปนซารี่ บริษัทสุวรรณกิจค้าเพชรพลอยที่ถนนเจริญกรุงมีพนักงานถึง 40 คน และกิจการโรงพิมพ์ที่สำคัญเช่น โรงพิมพ์บำรุงบุญกิจและโรงพิมพ์อักษรนิติ เป็นต้น[1]

ในกิจการอุตสาหกรรม ที่สำคัญได้แก่กิจการโรงสี ในระยะแรกเป็นโรงสีมือ ต่อมาได้พัฒนามาเป็นโรงสีเครื่องจักรทั้งที่ใช้ไอน้ำเครื่องยนต์และไฟฟ้า ปรากฏหลักฐานว่าโรงสีเครื่องจักรโรงแรกเป็นของชาวอเมริกัน ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2401 ต่อมากิจการโรงสีมักจะเป็นของชาวจีนและเพิ่มจำนวนขึ้นตามลำดับ (ดูตารางที่ 2) ที่ตั้งของโรงสีมักจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลองสายต่าง ๆ เพราะสะดวกแก่การขนส่ง บริเวณที่ตั้งกันมากจะอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและระหว่างบางลำภูถึงบางกระบือ (ดูแผนที่ 5) นอกจากกิจการโรงสีแล้ว ยังมีกิจการอุตสาหกรรมอื่น ๆ อีก เช่น โรงงานทำปูนซีเมนต์ โรงงานทอผ้า โรงงานทำบุหรี่ โรงงานทำกระเบื้อง โรงงานเลื่อยไม้ และโรงงานทำน้ำแข็ง เป็นต้น

ปริมาณเงินลงทุนในกิจการทางเศรษฐกิจต่าง ๆ รวมทั้งการร่วมลงทุนในกิจการสาธารณูปการ ที่ปรากฏหลักฐานซึ่งพอจะนำมาประมาณได้ถึงการขยายตัวของกิจการทางเศรษฐกิจของเมืองและของประเทศ อาจพิจารณาได้จากตัวอย่างดังนี้ เช่น ในการลงทุนของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงลงทุนเป็นจำนวนมากในกิจการโรงสี ป่าไม้ รถไฟ ปูนซีเมนต์ รถราง การซื้อขายที่นา โดยประมาณว่าการลงทุนทั้งหมดคงประมาณเกือบล้านบาท[2] การลงทุนในกิจการเผาปูนที่แก่งคอย โดยหม่อมสุภาพ

---

[1]ดูรายละเอียดใน Wright, Arnold and Breakspear, Oliver T. (ed.), Twentieth Century Impressions of Siam (London: Lloyd's Greater Britain Publishing Company, 1908)

Larry Sternstein, Portrait of Bangkok (Bangkok: Bangkok Metropolitan Administration, 1982)

บุปผนาฏ สุวรรณมาศ, "การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพ : โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525" (เอกสารวิชาการหมายเลข 24 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ.2525) (อัดสำเนา)

[2]ดูรายละเอียดใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การลงทุนทางเศรษฐกิจของเจ้านายไทย : สภาพทางเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้มีการลงทุน," รวมบทความประวัติศาสตร์ 5(มิถุนายน, 2525) : 54-93.

ตารางที่ 2 จำนวนโรงสี ระหว่าง พ.ศ.2401-2473

พ.ศ.	ในกรุงเทพฯ			ในชนบท
	ของคนตะวันตก	ของคนจีน-ไทย	รวมในกรุงเทพฯ	
2401	1	-	1	
2407	3	-	3	
2409	4	-	4	
2410	5	-	5	
2422	5	5	10	2 (แปดริ้ว)
2423	5	7	12	
2432	6	17	23	
2435	-	-	25	3 (แปดริ้ว)
2438	4	23	27	
2439	4	26	30	
2440	4	22	26	
2441	-	-	37	4 (แปดริ้ว)
2444	4	22	26	
2451	3	46	49	16
2453	3	56	59	
2462	3	63	66	
2467	-	83	83	
2468	-	84	84	254
2472	-	-	71	593
2473	-	-	71	33 (ภาคอีสาน)

ที่มา : ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475)" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า223.

This map of the Port of Bangkok was redrafted from the outsized (*circa* 900 × 2700 centimetres) and unphotographable original chart which was unattributed and undated save that it was 'Photo-Heliographed at the Royal Survey Department., Bangkok' in 1905. An effort has been made to retain the 'flavour' of the magnificent chart from which this map was derived, but certain changes had to be made in order to reproduce it here. The main alteration was the substitution of symbols and numbers for named places. Numbered places are identified in the list which follows. All the numbers do not appear on the redrafted map in order to maintain clarity in several areas; but the numbers omitted may be readily inferred since these were assigned from north to south: first, east of the river; then, west of the river. All place names are spelled as they appeared on the original chart.

1. Prince Mahit
2. Prince Naret
3. Tatien Market
4. Survey Office
5. Post Office No. 1
6. Russian Legation
7. Water Works
8. Harbour Department
9. Buan Hoa Seng
10. Bangkok Manufacturing Co. Ltd.
11. Kiam Hoa Heng & Co.
12. Markwald & Co. (Austrian consul)
13. Hong Kong & Shanghai Bank
14. Messagies Fluviales
15. Diana & Co.
16. Schmidt Fertsch & Co.
17. Portugese Consul
18. British Legation
19. American Legation
20. Custom House
21. Post Office No. 2
22. French Legation
23. Falck & Berdek
24. Chartered Bank
25. Oriental Hotel
26. Siam Observer
27. Assumption College
28. East Asiatic Co.
29. Khwee Yuan Long
30. Bangrak Hospital
31. Howarth Erskine Ltd.
32. Joo Seng
33. Bangrak Markets
34. Nguan Hing
35. Ah Fock's Dock
36. Bangkok Dock Co. Ltd.
37. Borneo Co.
38. Windsor & Co.
39. Rice Mill
40. Markwald & Co.
41. Lee Huat
42. Hong Lee or Poh Chin Soo
43. Lo Bang Seng or Buan Seng Chan
44. Bangkok Rice Mills or Tit Lee Chan
45. Kim Ching & Co.
46. Howarth Erskine's Shipway
47. Wang Lee or Leeang Ha Chan
48. Guan Joo Tye (or Phra Bak Dee)
49. East Asiatic Co. Ltd.
50. Borneo Co.'s Saw Mill
51. Borneo Co.'s Rice Mill
52. Sieng Kee Chan
53. Clarke & Co.
54. Bangkolem Printing Office S.J. Smith
55. Bangkolem Police Station
56. Naval Department
57. Ban Hong Long
58. Mah Wah's Rice Mill or Guan Chiang Seng
59. Seng Huat Chan
60. Lee Tit Guan
61. Denny Mott & Dickson
62. Phya Samudh
63. Bombay Burmah Trading Co. Ltd.
64. Rice Mill
65. American Mission Samray
66. Mah Wah
67. Guan Hong Seng
68. Guan Hoa Seng
69. Arracan Co. Ltd.
70. Wang Lee
71. Wan Heng
72. Yeah Heng Chan
73. Kwang Hap Seng
74. Ma Hia Rice Mill
75. Barthing Officer's Station
76. Windsor & Co's Oil Godown
77. Hap Heng Rice Mill
78. Phya Pakdi Rice Mill
79. Borneo Co.'s Oil Godown

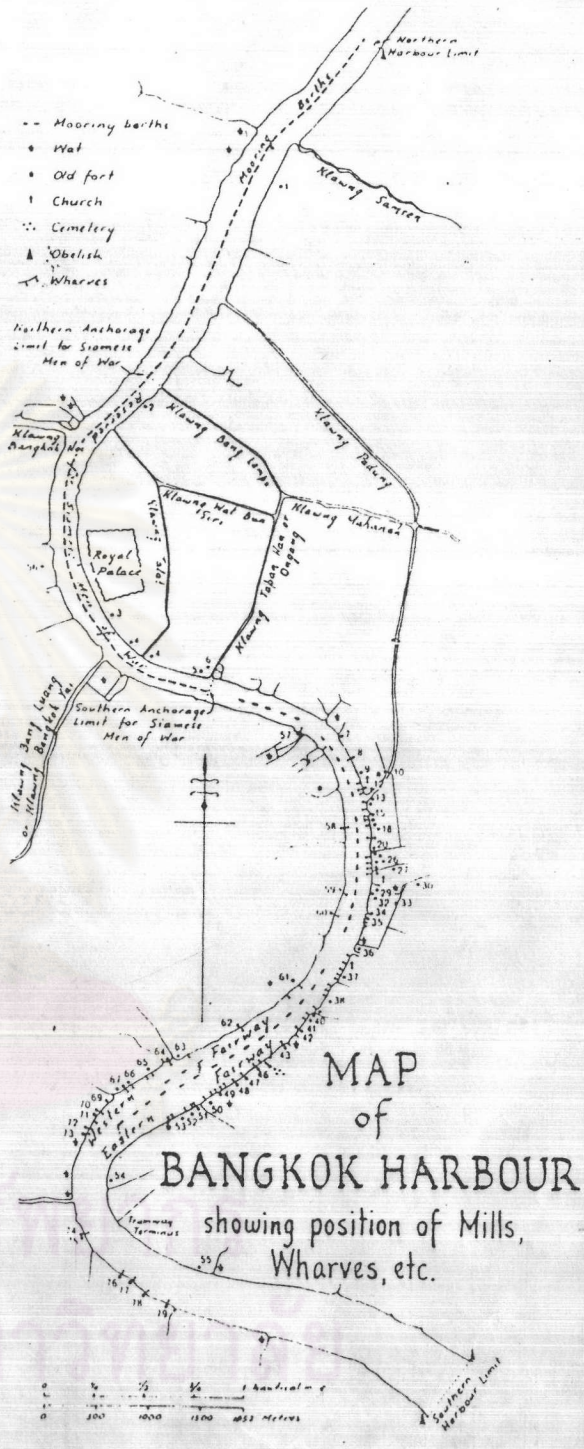

Source: Original held at the National Library of Thailand.

ที่มา : Larry Sternstein, Portrait of Bangkok, p. 25.

แผนที่ 5 แสดงที่ตั้งโรงสีและกิจการต่าง ๆตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา

และโอรสในกรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ ซึ่งลงทุนถึง 203,176 บาท[1] และการลงทุนของนายทุนชาวจีน เช่น กิจการโรงเลื่อยไม้ โรงสีไฟ อู่เรือ ของห้างกิมเซ่งหลี ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นบริษัทที่มีขนาดใหญ่มาก มีคนงานเป็นจำนวนนับพันกว่าคน[2] เป็นต้น

ในกิจการค้าที่ดินและสร้างตึกแถวให้เช่า นักลงทุนค้าที่ดินรายใหญ่ที่มีชื่อเสียงมากได้แก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งมีพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นประธาน บริษัทฯได้ลงทุนขุดคลองบริเวณทุ่งรังสิตและทุ่งดงละคร ซึ่งอยู่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกงเป็นบริเวณพื้นที่ประมาณ 1,500,000 ไร่ โดยมีเงินลงทุนตามที่ขึ้นทะเบียนไว้เมื่อ พ.ศ.2437 เป็นเงิน 80,000 บาท และในปี พ.ศ.2441 บริษัทฯได้ลงทุนอีก 522,000 บาท และจะลงทุนอีกประมาณ 696,000 บาท เพื่อซื้อเครื่องจักรใหม่มาขุดคลอง[3] ซึ่งปรากฏว่าผลจากการที่บริษัทลงทุนขุดคลองโดยมุ่งหวังเพียงเพื่อบุกเข้าไปในพื้นที่ป่า แล้วถือเอากรรมสิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองเพื่อขายแก่ราษฎร ทำให้คลองดังกล่าวไม่อาจจะใช้ประโยชน์ได้ดีในด้านการชลประทาน ทำให้มีปัญหาการขาดแคลนน้ำขึ้นในปลายรัชกาลที่ 5 ในรัชกาลที่ 6 ต้องโปรดให้ขุดคลองระพีพัฒนศักดิ์เพื่อแก้ปัญหา (ดูแผนที่ 6) นอกจากนั้นยังปรากฏหลักฐานการเป็นเจ้าของที่ดิน การค้าที่ดินและการสร้างตึกแถวให้เช่า ทั้งของพระคลังข้างที่ เจ้านายและขุนนางเป็นจำนวนมาก เช่น กรณีกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจทรงขายที่ดินแปลงใหญ่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา สามเสน ข้างวัดส้มเกลี้ยง เป็นจำนวนเงินถึง 400 ชั่ง (32,000 บาท) แก่กรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ[4] และทรงเอาที่ดินถนน

---

[1] กจช., ร.5 กษ. 12.2/8 หนังสือหม่อมสุภาพ

[2] สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 57. อ้างจาก คำสัมภาษณ์ขุนประเสริฐศุภมาตรา (จรูญ จันทรสมบูรณ์) หมู่บ้านริมคลอง 9 กุมภาพันธ์ 2522 เวลา 10.00-11.30 น.

[3] ดูรายละเอียดใน สุนทรี อาสะไวย์, "บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.2431-2457" (งานวิจัยหมายเลข 1 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521) (อัดสำเนา)

[4] <u>พระประวัติกรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ</u> (พิมพ์แจกในงานฉลองครบ 6 รอบของหม่อมเจ้าสวัฒยากร เกษมศรี), หน้า 18. อ้างถึงใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การลงทุนทางเศรษฐกิจของเจ้านายไทย. . .", หน้า 75.

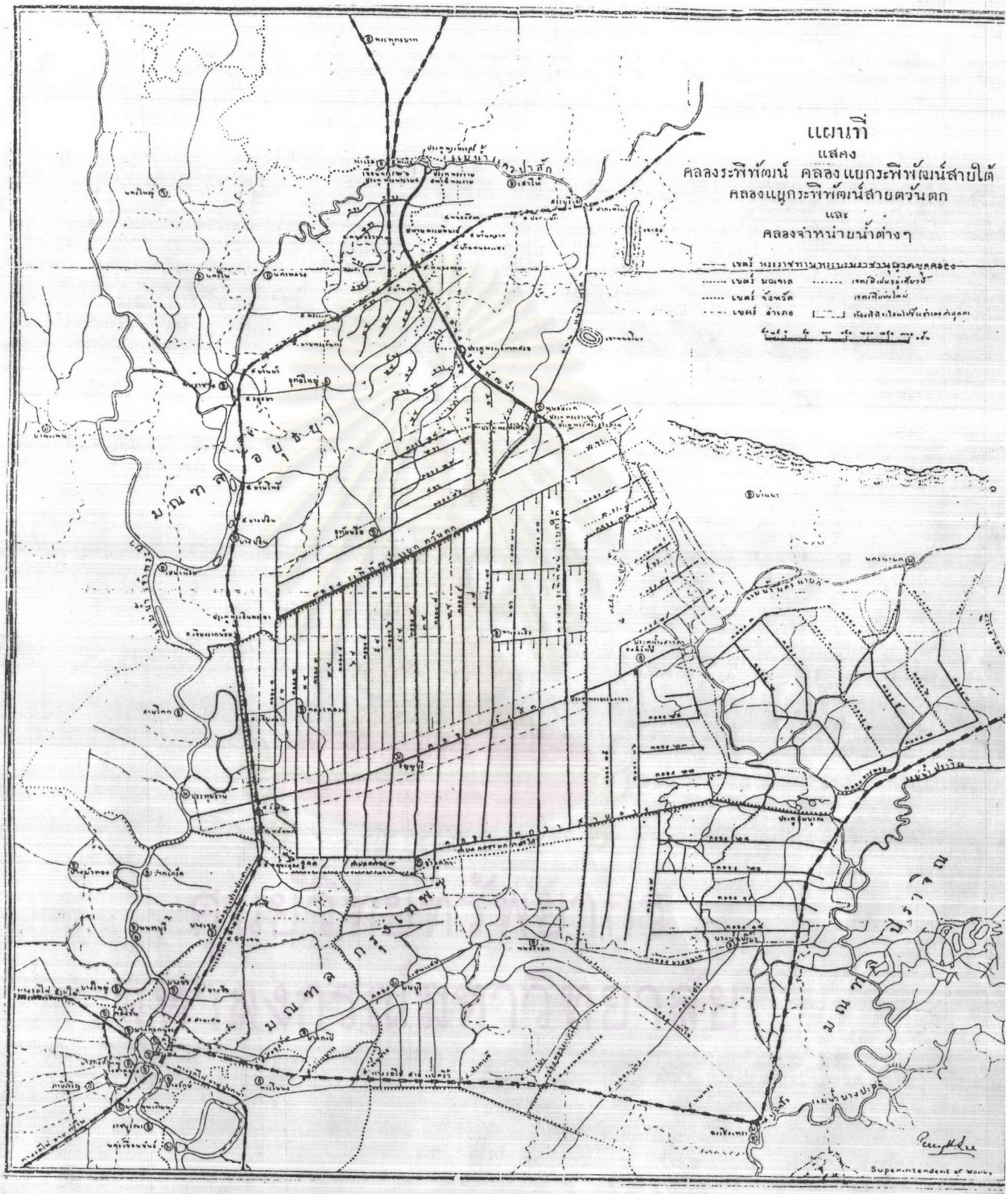

ที่มา : กจช.,ผ. ร.7 ม.9 (2)

แผนที่ 6 แสดงตัวอย่างพื้นที่ที่มีการลงทุนขุดคลอง

พาหุรัดเป็นประกันเพื่อขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่ เป็นจำนวนเงิน 1,500 ชั่ง (120,000 บาท) นอกจากการเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่ดังกล่าวแล้ว กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจยังทรงลงทุนในกิจการตึกแถวอีกเป็นจำนวนมาก เช่น ใน พ.ศ.2439 ทรงขอพระบรมราชานุญาตยืมเงินจากรัชกาลที่ 5 จำนวน 1,000 ชั่ง (80,000 บาท) ในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 5 ต่อปี เพื่อใช้สร้างห้องแถว จากคำกราบบังคมทูลได้แสดงถึงปริมาณการลงทุนในการซื้อที่ดินเพื่อสร้างห้องแถวตึกแถวในแต่ละโครงการได้ดังนี้คือ

> . . .อนึ่ง ในที่รายนี้ ถ้าจะตัดทำถนนโรงแถวอย่างพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์จะได้ตึกไม่ต่ำกว่า 280 ห้อง คิดเสียว่าค่าที่พันชั่ง ทุนทำตึกอีกห้องละ 8 ชั่ง. . .จะรับเหมาใน 280 ห้อง เป็นเงิน 2,040 ชั่ง ค่าทำถนนเงิน 160 ชั่ง รวม 2,200 ชั่ง คิดค่าที่อีก 1,000 ชั่ง รวม 3,200 ชั่ง. . .[1]

จากการสำรวจทรัพย์สินของกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ ใน พ.ศ.2461 ปรากฏว่าทรงมีตึกแถวเป็นจำนวนมากในบริเวณต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้นจำนวน 222 ห้อง เป็นตึกชั้นเดียว 84 ห้อง ตึก 2 ชั้น 138 ห้อง คิดเป็นราคาทั้งสิ้นถึง 262,200 บาท[2]

จากการลงทุนของชนชั้นสูงชาวไทย นายทุนชาวจีนและชาวตะวันตก และการขยายตัวของกิจการทางเศรษฐกิจดังกล่าวข้างต้น จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯในลักษณะเดียวกับผลจากการเปลี่ยนแปลงของวิถีการผลิต นั่นคือ ความต้องการใช้ที่ดินในอัตราที่สูงขึ้นมาก ทั้งที่ดินในเมืองและชานเมืองรอบนอก จึงเป็นที่น่าสนใจว่าต่อกระแสความต้องการใช้ที่ดินในอัตราสูงเช่นนี้ รัฐสามารถพัฒนาเมืองและควบคุมการใช้ที่ดินได้อย่างมีประสิทธิภาพเพียงใด และกลุ่มนายทุนหรือกลุ่มผู้ประกอบการดังกล่าว จะมีบทบาทในการพัฒนาเมืองกรุงเทพฯมากน้อยเพียงไร และจะส่งผลกระทบประการใดต่อสังคมกรุงเทพฯในช่วงเวลานั้น

---

[1] กจช., ร.5 ค. 22.2/22 หนังสือกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5, 1 พฤศจิกายน ร.ศ.115

[2] กจช., สบ. 001/30, เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาศุกรณ์บรรณสาร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6, 6 เมษายน 2461

การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7

ผลจากปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งดังกล่าวข้างต้น ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร[1] และสาเหตุทางด้านการเมืองการปกครอง ทำให้เมืองกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7 มีการขยายตัวและได้รับการพัฒนาอย่างขนานใหญ่ จากที่กล่าวแล้วในตอนต้นถึงการกำเนิดของชุมชนชาวตะวันตกและการขยายตัวของชุมชนชาวจีนทางด้านใต้ของเมืองกรุงเทพฯ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่คลองรอบกรุงไปจนถึงคลองผดุงกรุงเกษม และต่อออกไปถึงเขตเมืองด้าน

---

[1] ตัวอย่างข้อมูลเกี่ยวกับการเพิ่มขึ้นของประชากร เช่น สมัยก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง ในรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2365 จากเอกสารครอเฟอร์ด ประมาณว่ากรุงเทพฯมีประชากรราว 50,000 คน ใน พ.ศ. 2387 จากหนังสือของ จาคอบ ทอมลิน ได้อ้างเอกสารนาดหลวงซึ่งกล่าวว่า ได้รับตัวเลขสำมะโนประชากรจากรัฐบาลสยามดังนี้ กรุงเทพฯมีประชากรทั้งสิ้น 77,300 คน เป็นจีน 31,000 คน ลูกจีน 5,000 คน ลาว 16,000 คน สยาม 8,000 คน มอญ 5,000 คน และอื่น ๆ 12,300 คน ใน พ.ศ. 2394 เซอร์ จอห์น เบาริ่ง ประมาณว่ากรุงเทพฯมีประชากรราว 400,000 คน และต่อมาใน พ.ศ. 2443 จากหนังสือของ Wolf Donner ได้มีการประมาณการว่ากรุงเทพฯมีประชากรจำนวน 600,000 คน ใน พ.ศ. 2462 จากเอกสารกองจดหมายเหตุ (กจช., ร.6 น. 27/91) จังหวัดพระนครชั้นในมีประชากรทั้งสิ้น 402,905 คน เป็นคนอยู่ชั่วคราว 188,797 คน อยู่เรือเร่ร่อน 32,212 คน จรจัดอยู่ไม่เป็นที่ 105 คน อยู่ประจำเป็นหลักฐาน 181,791 คน ส่วนในจังหวัดชนบุรีชั้นในมีพลเมืองทั้งสิ้น 137,774 คน และใน 25 อำเภอชั้นในมีพลเมืองทั้งสิ้น 540,679 คน และจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรดังกล่าว ในรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2471 จากเอกสารกองจดหมายเหตุ (กจช., ร.7 รล. 6/19) ได้มีความตอนหนึ่งประมาณการถึงการเพิ่มขึ้นของประชากรว่า ประเทศไทยจะมีประชากรเพิ่มขึ้น 150,000 คนต่อปี และจะมีคนต่างด้าวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีกปีละ 50,000 คน รวมเป็น 200,000 คนต่อปี ซึ่งจะต้องปลูกข้าวเพิ่มขึ้นปีละ 200,000 ไร่ หรือมิฉะนั้นก็ขายข้าวให้น้อยลงจึงจะพอกับการเลี้ยงพลเมือง

นอกตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมเป็นต้นไป ชุมชนทั้งสองนี้ได้มีบทบาทต่อการพัฒนาเมืองกรุงเทพฯของรัฐอันเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองครั้งสำคัญ การเรียกร้องของสถานกงสุลและพ่อค้าชาวตะวันตกให้รัฐตัดถนนเพื่อใช้ขี่ม้าและเป็นการคมนาคมทางบกในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ก่อกำเนิดถนนเจริญกรุง จากปลายกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้ขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ผ่านชุมชนชาวจีนและชาวตะวันตกไปจนถึงบริเวณบางคอแหลม (ถนนตก) และกำเนิดของถนนสายต่าง ๆ ต่อมา[1] ได้แก่ ถนนตรง (พระรามที่ 4) โดยตัดเลียบกับคลองถนนตรง[2] แยกไปจากคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านทุ่งวัวลำพอง (หัวลำโพง) ตรงไปทางทิศตะวันออกถึงคลองเตย ถนนสีลม โดยตัดเลียบกับคลองสีลมเชื่อมถนนเจริญกรุงกับถนนตรง และตัดถนนบำรุงเมือง เฟื่องนคร ต่อมา สิ่งที่กำเนิดขึ้นใหม่พร้อมกับการตัดถนนดังกล่าว ได้แก่ การที่รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯให้สร้างตึกแถวตามแบบสิงคโปร์ตามแนวสองข้างถนน เพื่อพระราชทานให้เป็นผลประโยชน์แก่พระเจ้าลูกยาเธอในการให้เช่าทำร้านค้า ซึ่งนับเป็นจุดเปลี่ยนในด้านการตั้งถิ่นฐานจากชุมชนทางน้ำมาเป็นชุมชนบนบกตามแนวถนนเป็นครั้งแรก และจะมีการขยายตัวต่อมา นอกจากการตัดถนนดังกล่าว การขยายตัวทางกายภาพในรัชกาลที่ 4 อีกประการหนึ่งได้แก่ การขยายความเจริญของเมืองผ่านแนวคลองผดุงกรุงเกษมไปทางทิศตะวันออกจากการโปรดให้สร้างพระราชวังปทุมวันริมคลองแสนแสบ การขยายตัวของเมืองผ่านแนวคลองผดุงกรุงเกษมในลักษณะดังกล่าวจะพบได้ในสมัยต่อ ๆ มา และจะเป็นการขยายตัวออกทุกทิศทุกทางดังจะกล่าวต่อไป (ดูแผนที่ 7,8)

---

[1]โปรดดูรายละเอียดในเรื่องการพัฒนาถนนได้ในเอกสารที่เกี่ยวข้องหลายเล่ม เช่น เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 194 หน่วยศึกษานิเทศก์ กองการฝึกหัดครู, 2520)

[2]โปรดดูรายละเอียดในเรื่องการพัฒนาคลองได้ในเอกสารที่เกี่ยวข้องหลายเล่ม เช่น ปิยนาถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, คลองในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

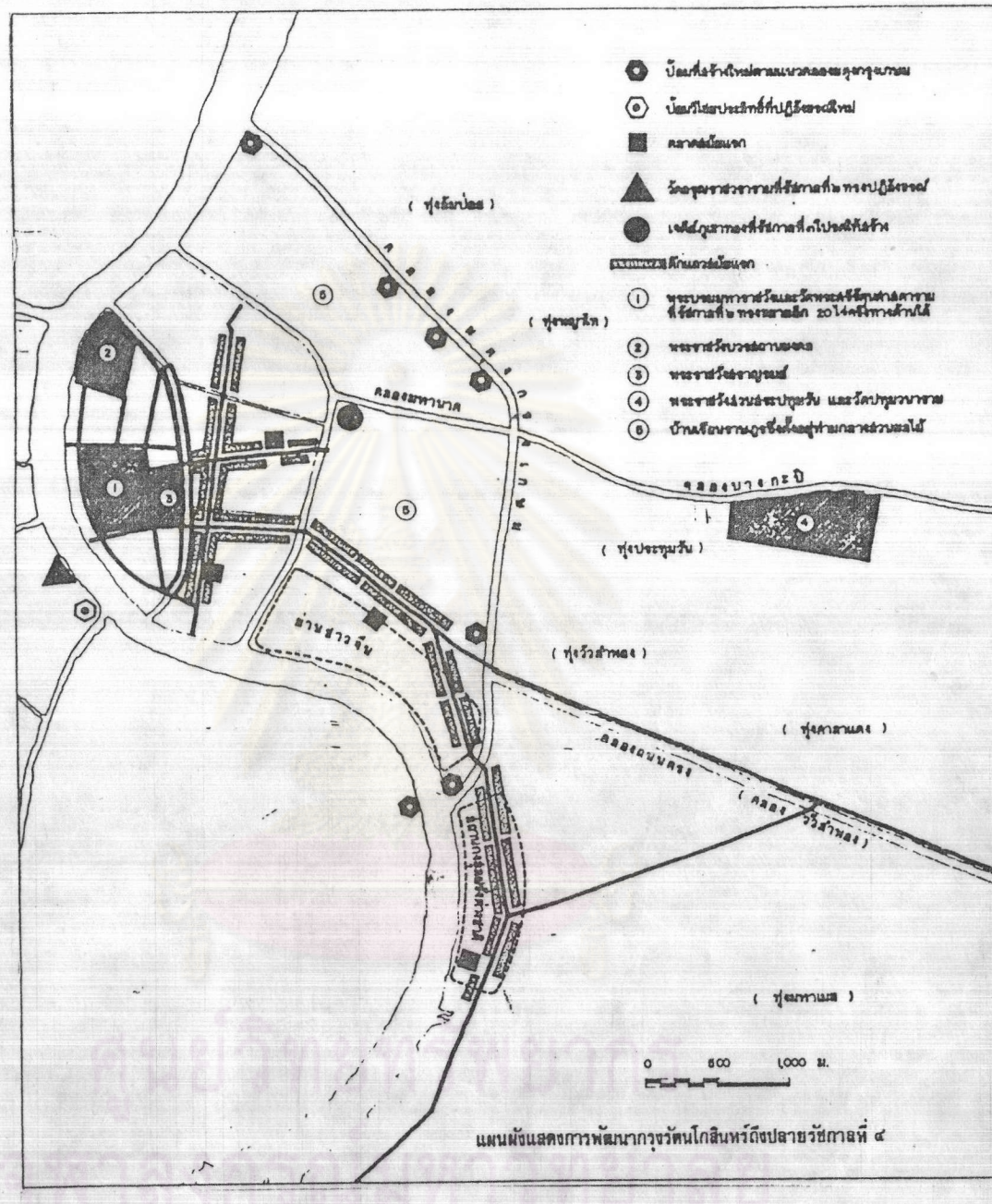

แผนผังแสดงการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ถึงปลายรัชกาลที่ ๔

ที่มา : กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง "วิวัฒนาการทางกายภาพ...," : 231.

แผนที่ 7 แสดงการพัฒนากรุงเทพฯถึงปลายรัชกาลที่ 4

i 17070107

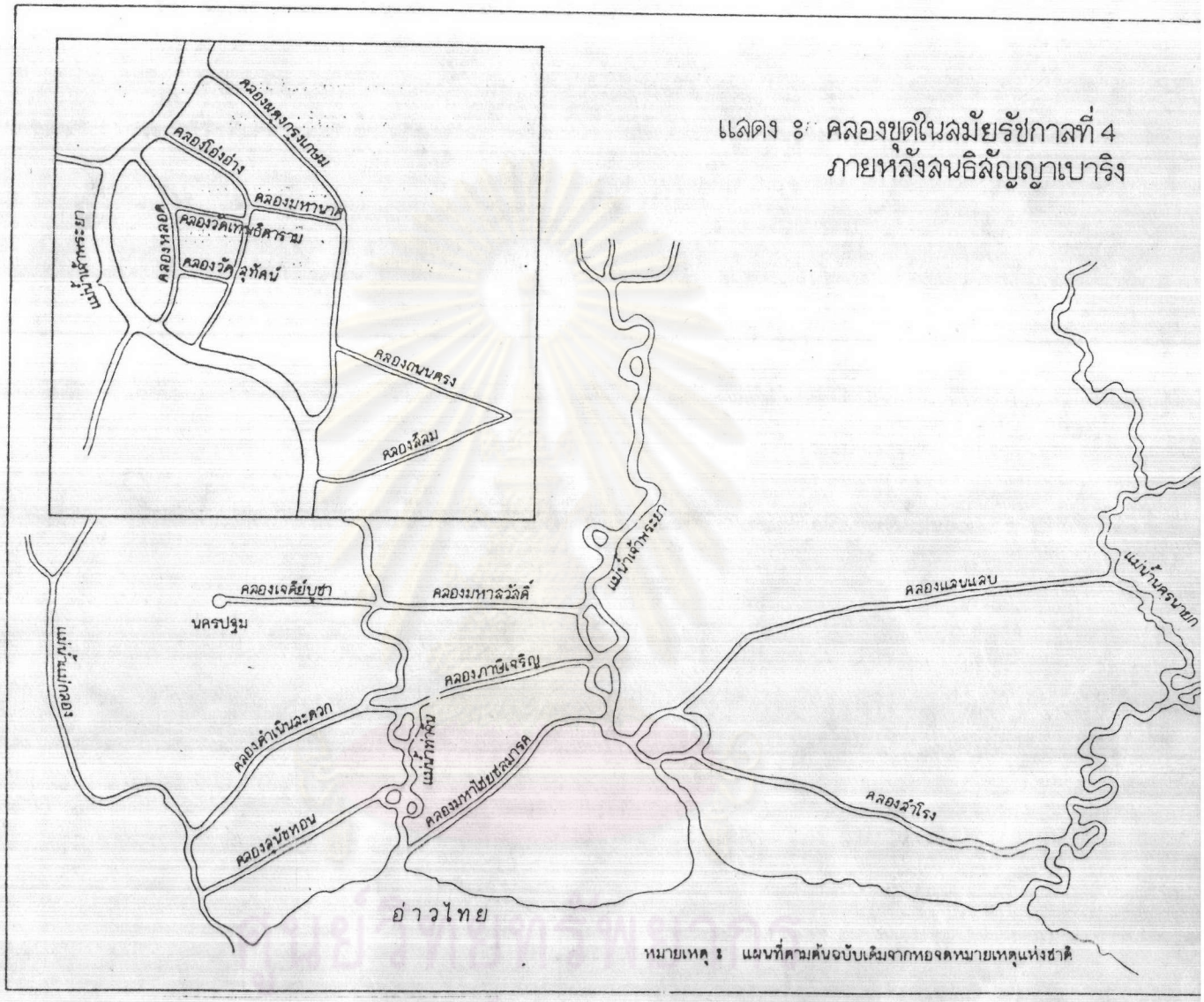

ที่มา : ปิยนาถ บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธากานิติ, คลองในกรุงเทพฯ, หน้า 62 .

แผนที่ 8 แสดงคลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง

หมายเหตุ : คลองถนนตรงในความเป็นจริงจะต่อเลยออกไปมิได้บรรจบกับคลองสีลม

ในรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยของการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก มีการพัฒนากิจการสาธารณูปโภคสาธารณูปการอย่างขนานใหญ่ อันเป็นผลให้เมืองกรุงเทพฯมีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอย่างรวดเร็ว จนมีลักษณะของเมืองสมัยใหม่ และทวีบทบาทเด่นในฐานะเมืองศูนย์กลางทางด้านพาณิชยกรรมและอุตสาหกรรม ดังนั้นลักษณะเมืองยุทธศาสตร์แบบเดิมที่มีป้อมและกำแพงเมือง จึงหมดความจำเป็น ได้มีการรื้อป้อมและกำแพงเมืองลงเป็นจำนวนมาก มีการขุดคลองและตัดถนนพุ่งผ่านแนวกำแพงเมืองออกไป เป็นการขยายพื้นที่เมืองอย่างกว้างขวางและทุกทิศทุกทาง สภาพพื้นที่นอกแนวคลองผดุงกรุงเกษม และพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งเคยรกร้างว่างเปล่ามีสภาพเป็นท้องทุ่ง เช่น ทุ่งส้มป่อย ทุ่งวัวลำพอง ทุ่งสามเสน ทุ่งพญาไท ทุ่งบางกระสัน (มักกะสัน) ทุ่งบางกะปิ ได้รับการพัฒนาด้วยการตัดถนนและขุดคลองไปถึง ทำให้ความเจริญแผ่ออกไปอย่างรวดเร็ว หลายแห่งได้กลายเป็นย่านชุมนุมชน ในรัชกาลนี้การคมนาคมทางบกและศึกแถวได้รับความนิยมจากประชาชนเป็นอย่างมาก และจากความต้องการที่ดินเพื่อใช้ในการปลูกข้าว รัฐได้ส่งเสริมการพัฒนาคลองเช่นเดียวกับการตัดถนน มีการตัดถนนและขุดคลองเป็นจำนวนมากเป็นประวัติการณ์ การพัฒนาที่ส่งผลให้เกิดการขยายตัวทางกายภาพที่สำคัญได้แก่ การตัดถนนราชดำเนิน เพื่อเชื่อมการติดต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต[1] ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ทางทิศเหนือ ระหว่างคลองสามเสนกับคลองผดุงกรุงเกษม อันก่อให้เกิดการตัดถนนอีกหลายสายในบริเวณดังกล่าว ในด้านการขุดคลอง ที่สำคัญได้แก่การขุดคลองเปรมประชากร ตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมตอนหน้าวัดโสมนัสวรวิหารไปทะลุตำบลเกาะใหญ่แขวงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาทางทิศเหนือของเมืองกรุงเทพฯ ในทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ และคลองแยกคลองซอย รวม 43 คลอง ในบริเวณระหว่างคลองเปรมประชากรคั่นอยู่ทางด้านตะวันตกแม่น้ำเมืองนครนายกคั่นอยู่ทางตะวันออก ด้านใต้มีคลองแสนแสบคลองบางขนาก และด้านเหนือจดอยุธยา นอกจากนั้นทางทิศตะวันออกของเมืองกรุงเทพฯยังมีการขุดคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยกอีก 4 คลองตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงแขวงเมืองนครเชื่อนขันธ์ไปออกแม่น้ำบางปะกงแขวงเมืองฉะเชิงเทรา คลองต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นการขยายชานเมืองกรุงเทพฯออกไป มีประชาชนไปตั้งถิ่นฐานตามแนวคลองมากขึ้นจนกระทั่งรัฐต้องประกาศตั้งเป็นเมือง

---

[1]ดูรายละเอียดในเรื่องวังได้ใน แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

มีนบุรีและเมืองธัญบุรี ขึ้นกับมณฑลกรุงเทพฯในสมัยต่อมา จากตัวอย่างการพัฒนาทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯดังกล่าว คงพอจะทำให้เราเห็นแนวการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ ออกไปทุกทิศทุกทาง โดยพุ่งจากศูนย์กลางในรูปนิ้วมือ พุ่งผ่านแนวเขตเมืองเดิมตามแนวคลองผดุงกรุงเกษม ในทางทิศเหนือไปยังบริเวณพระราชวังดุสิตและคลองเปรมประชากร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือถึงบริเวณทุ่งรังสิต ตามแนวคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ทางทิศตะวันออกถึงบริเวณพระราชวังปทุมวันและตามแนวคลองแสนแสบ คลองพระโขนง คลองประเวศบุรีรมย์ และทางทิศใต้ถึงบริเวณย่านชุมชนชาวจีนและชาวตะวันตกตามแนวถนนเจริญกรุงและถนนใกล้เคียง ทั้งนี้ความหนาแน่นของการใช้ที่ดินจะกระจุกตัวอยู่ในเขตเมืองตอนกลางและตอนใต้ ในส่วนอื่น ๆ จะเบาบางกว่าออกมาเป็นลำดับ (ดูแผนที่ 9,10,11)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ไม่มีการขยายตัวทางกายภาพที่สำคัญ นอกจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านการตัดถนนและสร้างสะพานเพิ่มเติมจากรัชกาลก่อน ในด้านการพัฒนาคลอง ไม่ปรากฏหลักฐานการขุดคลองใหม่ในพื้นที่ชั้นในในรัชกาลนี้ นอกจากการขุดซ่อมคลองและการถมคลองเพื่อทำถนน บทบาทของคลองได้ลดความสำคัญลงตามลำดับ ชุมชนกรุงเทพฯได้เป็นชุมชนบนบกตามแนวถนนมากยิ่งขึ้น ความหนาแน่นของการใช้ที่ดินในเมืองเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ การใช้ที่ดินผืนใหญ่ในรัชกาลนี้ได้แก่ การสร้างสวนลุมพินี และการขยายเขตพระราชวังดุสิตออกไปทางทุ่งส้มป่อย และสร้างพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ในรัชกาลที่ 7 ความหนาแน่นของการใช้ที่ดินเริ่มลุกลามออกไปยังชานเมือง และล้นข้ามไปทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา การพัฒนาถนนเริ่มเป็นการพัฒนาเพื่อเชื่อมอำเภอชั้นในกับอำเภอชั้นนอกและกับจังหวัดใกล้เคียง มีการตัดถนนเพิ่มหลายสาย เช่น ถนนสุขุมวิท และสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อเชื่อมกรุงเทพฯฝั่งตะวันออกกับตะวันตกเป็นครั้งแรก ได้แก่ สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ เปิดใช้เมื่อ พ.ศ. 2475 จึงนับว่าเมืองกรุงเทพฯในรัชกาลที่ 7 เป็นเมืองที่เติบโตเต็มรูปและมีแนวโน้มของการขยายอิทธิพลไปยังจังหวัดใกล้เคียงรอบนอกโดยการคมนาคมทางบก มิใช่การคมนาคมทางน้ำแต่เพียงอย่างเดียวดังในอดีตอีกต่อไป (ดูแผนที่ 12, 13)

จากการขยายตัวทางกายภาพและการใช้ที่ดินดังกล่าว ข้อที่ควรจะต้องคำนึงถึงเป็นพิเศษคือ แม้ว่าเมืองกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7 จะได้รับการพัฒนาตามรูปแบบของเมืองทางตะวันตกและจัดว่ามีการเติบโตอย่างรวดเร็วเมื่อเปรียบเทียบกับสมัยก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง แต่โดยสภาพภูมิประเทศและลักษณะการผลิตซึ่งเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ

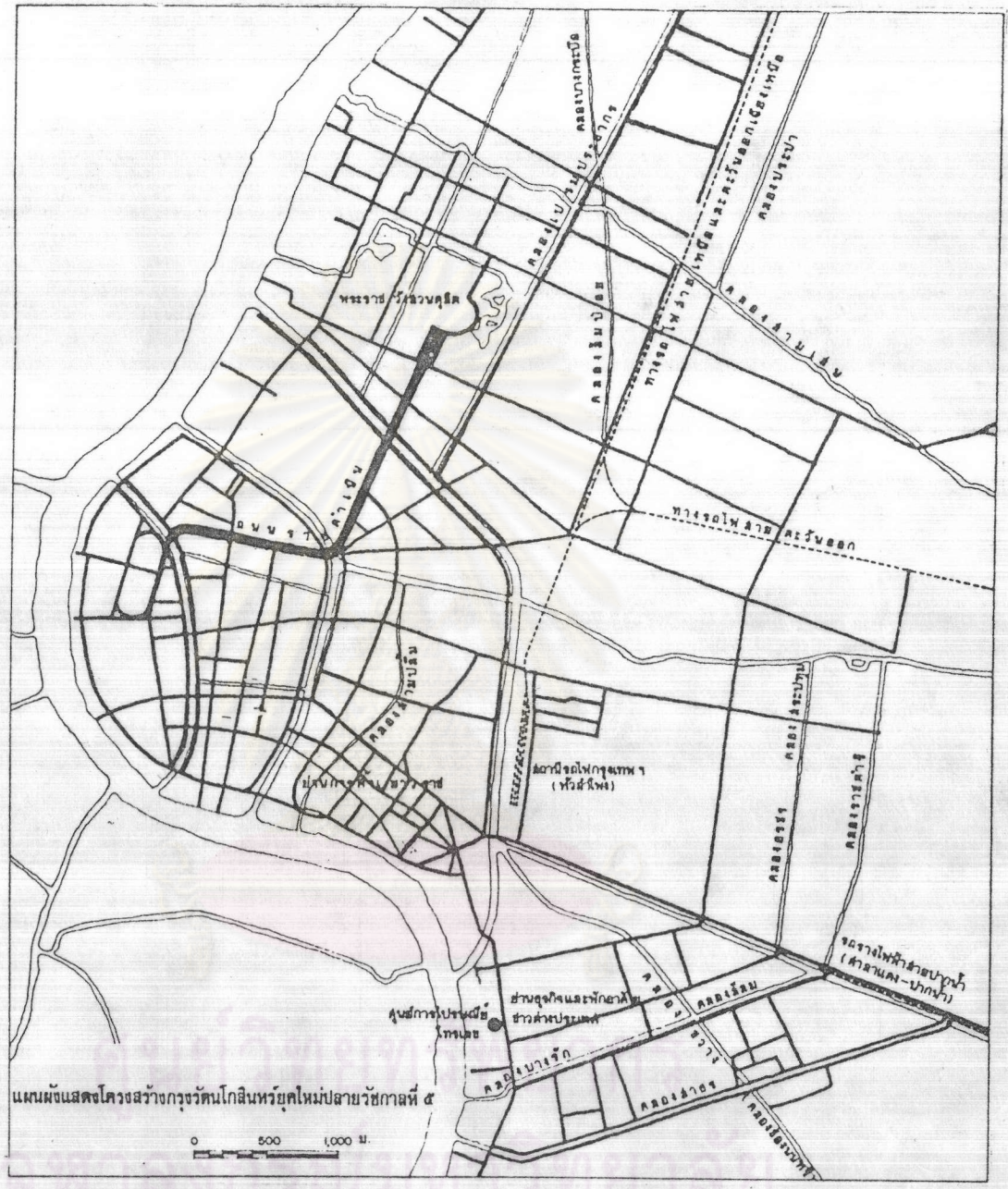

ที่มา : กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพ...," : 235.

แผนที่ 9 แสดงโครงสร้างกรุงเทพฯปลายรัชกาลที่ 5

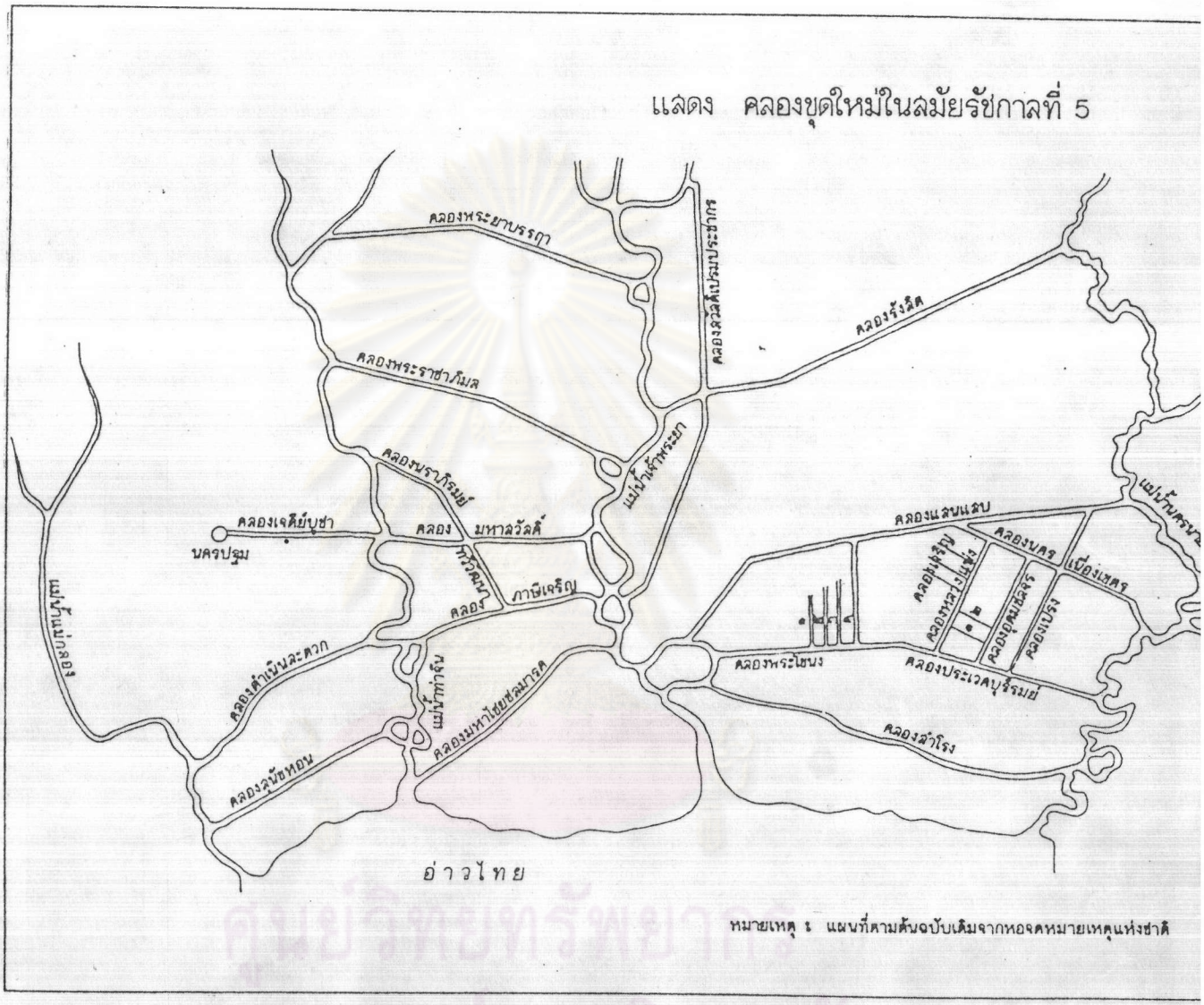

ที่มา : ปิยนาถ บุนนาค ควงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, คลองในกรุงเทพฯ, หน้า 87, .

แผนที่ 10 แสดงคลองขุดใหม่ในรัชกาลที่ 5

This map of Bangkok 1901 was adapted and redrafted from the outsized (*circa* 60 × 100 centimetres) and unphotographable original chart. The main changes from the original are the use of colour, the substitution of symbols and numbers for named places, and the omission of most road and waterway names. Numbered places are identified in the list which follows. All numbers do not appear on the redrafted map in order to maintain clarity in several areas, but the numbers omitted may be readily inferred since these were assigned from north to south: first, east of the river; then, west of the river. All place names are spelled as they appeared on the original chart. Although the omission of many of the road names was necessitated in order to maintain clarity, that many of the roads shown were planned rather than present (the Dusit Palace area, for example, was not yet on the ground) was good reason to mitigate the apparent importance of roadways *vis-à-vis* waterways.

1. Prince Mahit
2. Prince Ratburi
3. Prince Kitia Kawn
4. Prince Nares
5. Prince Kosit
6. Prince Pi San
7. Tukdin
8. Museum
9. Siamese Court
10. Prince Sum Pra Sat
11. Prince Nara
12. Pu Kao Tawng [Golden Mount]
13. Prince Nakawn Chaisi
14. Police Station
15. Foreign Office
16. Treasury
17. Mint
18. War Department
19. Prince Photaret
20. Post Branch
21. Messrs Badman
22. Local Government
23. Prince Tisseman
24. Prince Wattana
25. School
26. Children's Home
27. Government Printing Office
28. Phraya Sri
29. Prince Sawasti
30. Lotus Gardens
31. Rifle Range
32. Royal Survey School
33. Hospital
34. Goal
35. Police Station
36. Royal Garden
37. Artillery
38. Seekak Dispensary
39. Out Fitting Co
40. American Import Co
41. British Dispensary Branch
42. School
43. Prince Damrong
44. Prince Pichit
45. Bonpah Hospital
46. Prince Ong Noi
47. Boy's English Central School
48. Police Station
49. Chao Phraya Thewed
50. Garden
51. Ta Tien
52. Police Station
53. John Sampson and Son
54. Roy l Survey Office
55. Sunandalaya
56. B. Grimm & Co
57. Survey Department
58. Siam Electricity Co. Ltd
59. Flag Staff
60. Russian & Danish Consulates
61. Post Office No. 1
62. German Siam Trading
63. Siam Canals, Land and Irrigation Co. Ltd
64. Royal Railway Office
65. Photo Studio
66. Police Station
67. Workshops [Railway
68. Race Course
69. Photo Studio
70. Western Dispensary
71. Bonspa Court
72. Public Works
73. Convent
74. Japanese Legation
75. Nai Lert
76. Messrs Kian Hoa Heng
77. Messrs Markwald
78. Austrian Consulate
79. Bangkok United Club
80. Bangkok Times
81. H S Bank
82. Printing Office Gotte & Co
83. Ch Kinder
84. Oriental Inn
85. Portuguese Consulate
86. British Consulate
87. American Consulate
88. Bangkok Library
89. Italian Hotel
90. Kerr & Co
91. German Club
92. Police Station
93. Siam Free Press
94. Custom House
95. Post Office No 2
96. French Consulate
97. Chartered Bank
98. Oriental Hotel
99. East Asiatic Co.
100. Assumption College
101. Siam Observer
102. British Dispensary
103. Bodega Hotel
104. Banque De l'Indo Chine
105. English Pharmacy
106. Bangkok Dispensary
107. Phraya Surisak
108. Hospital
109. Messrs Howarth Erskine
110. Market
111. Italian Consulate
112. German Consulate
113. German Minister
114. Bangkok Dock Co
115. Police Station
116. Borneo Co
117. Messrs Windsor
118. Consulate for Norway and Sweden
119. Messrs Markwald
120. Law Sai Seng
121. Bangkok Rice Mills
112. East Asiatic Co's Mills
123. Borneo Co's Mills
124. Messrs Clarke Co
125. S J Smith
126. Wang Lang Hospital
127. Royal Dockyard
128. Palace of Late Prince Awng Yai
129. Chao Phraya Bhaskarawongse
130. Phraya Bhanuwongse
131. Phraya Chantabun
132. Phraya Montri
133. King's College
134. Chao Phraya Suriwongse
135. River Police Station
136. Lunatic Asylum
137. Pu Huat
138. Denny Mott & Dickson
139. Phraya Samut
140. Bombay Burma T C
141. Hok Fok
142. American Mission
143. Arracan Co
144. Chasua Luan
145. Phraya Swat
146. Hog Seng

แผนที่ 11 แสดงกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ.2444

ที่มา : Larry Sternstein, Portrait of Bang
pp. 28,29.

ก	ข	ค1	ค2
ตอนเหนือ	ตอนกลาง	ตอนใต้	
พระราชวังใหม่	พระราชวังเดิม	อาคารพาณิชย์สูงๆ	ท่าเรือ
วังเจ้านาย	วัดสำคัญๆ	วัดและบ้านพักอาศัย	อู่เรือ
บ้านเรือนคหบดี	ที่ทำการรัฐบาล	สถาบันการศึกษา	โรงเลื่อย
ถนนกว้างๆ	คึกแถวรุ่นแรกๆ	สาธารณูปการ	โรงสี
ต้นไม้ร่มรื่น	ย่านใจกลางเมืองเก่า	คาคารที่ทำการ	สวนผลไม้
บรรยากาศสงบ		สถานทูต	ไร่นา

ที่มา : กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพ...," : 240.

แผนที่ 12 แสดงการใช้ที่ดินหลักในเขตอำเภอชั้นในกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 7

หอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนที่ที่ระลึกในงานฉลองกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2475
ม.ศ. กส.1 (14-11)
หน้า 13

ที่ระฤกแห่งความเจริญของกรุงเทพพระมหานครฯ สมัยบรรจบ๑๕๐ปี พ.ศ.๒๔๗๕

เฟื่องนุสาวรีย์ทรงจำว่าวันฉลองกรุงเทพ พระมหานครฯมีความเจริญเพียงนี้

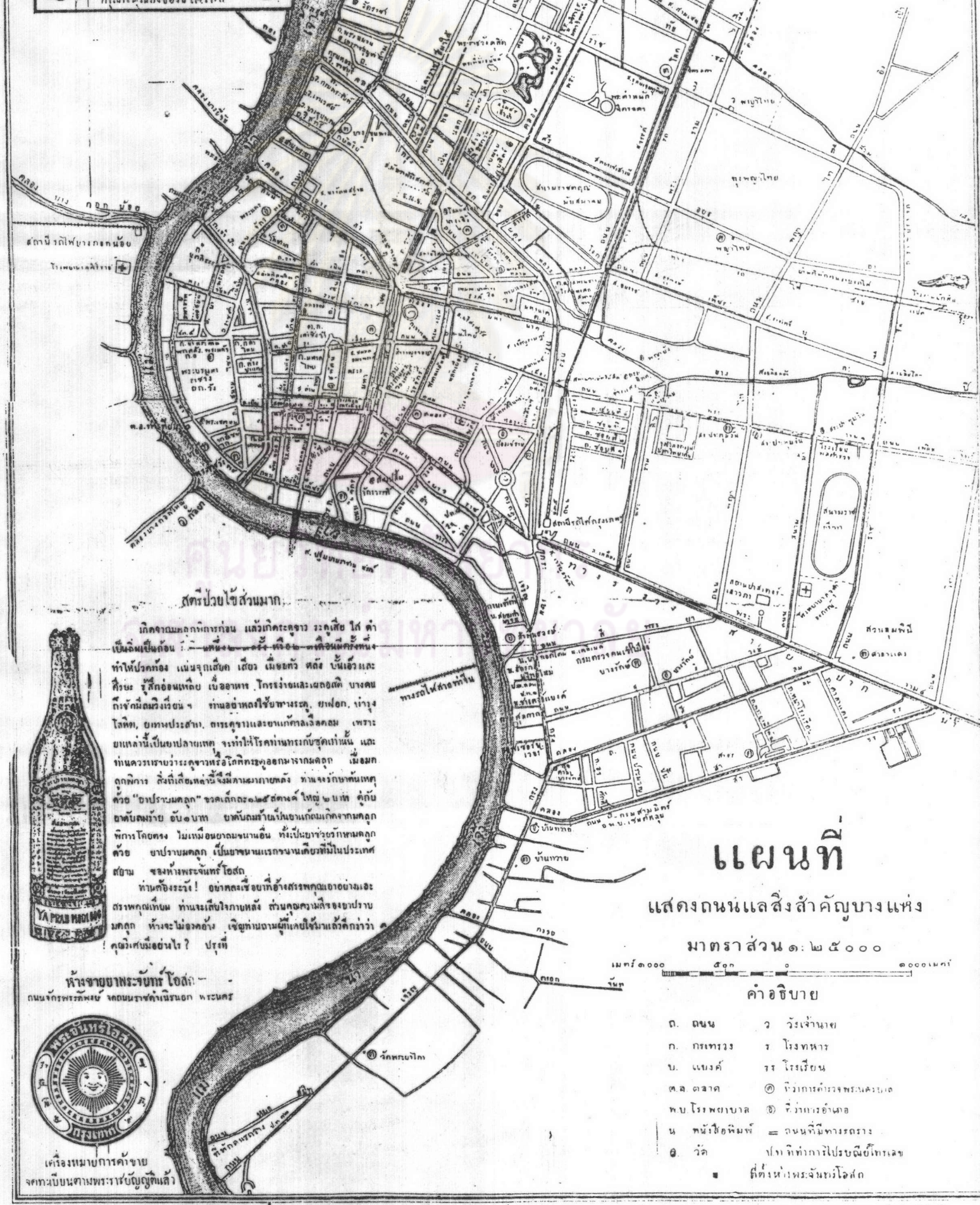

สตรีป่วยไข้ส่วนมาก

เกิดจากมดลูกพิการก่อน แล้วเกิดระดูขาว ระดูเสีย ใส่ ดำ เป็นลิ่มเป็นก้อน ! เหนื่อย ๆ ครั้ง ที่จะ ทำอิริยาบถครั้งหนึ่ง ทำให้ปวดท้อง แน่นจุกเสียด เสียว เมื่อยตัว หลัง บั้นเอว และศีรษะ รู้สึกอ่อนเหลือ เบื่ออาหาร โกรธง่าย และเผลอสติ บางคนก็เข้าผีสิงวิงเวียน ฯ ท่านอย่าหลงใช้ยาทางระดู, ยาฝอก, บำรุงโลหิต, ยาทางประสาท, สตรีคูขาว และยาแก้ลมเจ็ดลม เพราะยาเหล่านี้เป็นยาปลายเหตุ จะทำให้โรคท่านทรงกับชุดเท่านั้น และท่านควรทราบว่าระดูขาวหรือโลหิตระดูอุดมาจากมดลูก เมื่อมดลูกพิการ สิ่งที่เสียเหล่านี้จึงมีตามมาภายหลัง ท่านจงรักษาต้นเหตุด้วย "ยาปราบมดลูก" ขวดเล็กละ๑๒๕สตางค์ ใหญ่ ๒ บาท คู่กับยาทับลมร้าย ขัน๑บาท ยาทับลมร้ายเป็นยาแก้ลมเกิดจากมดลูกพิการโดยตรง ไม่เหมือนยาลมขนานอื่น ทั้งเป็นยาช่วยรักษามดลูกด้วย ยาปราบมดลูก เป็นยาขนานแรกขนานเดียวที่มีในประเทศสยาม ของห้างพระจันทร์โอสถ

ท่านต้องระวัง ! อย่าหลงเชื่อยาที่อ้างสรรพคุณเอาอย่างเอะ สรรพคุณเท่านั้น ท่านจะเสียใจภายหลัง ส่วนคุณความดีของยาปราบมดลูก ห้างจะไม่ลวงคอ้าง เชิญท่านถามผู้ที่เคยใช้มาแล้วดีกว่า ! คุณวิเศษมีอย่างไร ? ปรุงที่

ห้างขายยาพระจันทร์โอสถ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ จตถนนราชดำเนินนอก พระนคร

เครื่องหมายการค้าขาย
จดทะเบียนตามพระราชบัญญัติแล้ว

ที่ระฤก ของห้างพระจันทร์โอสถ

ถนนจักรพรรดิพงษ์ จตถนนราชดำเนินนอก พระนคร,

ของเมืองได้แก่ การเกษตร เมืองกรุงเทพฯในช่วงนี้จึงยังมีลักษณะเป็นแบบเมืองที่แวดล้อมด้วยพื้นที่เกษตรกรรม โดยครอบคลุมพื้นที่สองส่วน ได้แก่ พื้นที่ชั้นใน ซึ่งใช้ในกิจกรรมพาณิชยกรรม การบริการ อุตสาหกรรม ที่อยู่อาศัย และราชการ เป็นส่วนใหญ่ และพื้นที่ชั้นนอก ซึ่งใช้ในกิจกรรมการผลิตเป็นส่วนใหญ่ และความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานยังคงมีไม่มาก (ดูแผนที่ 14) นอกจากนั้นลักษณะที่น่าสนใจประการอื่น ๆ อีกก็คือ แม้ว่าพื้นที่ชั้นในต้องพึ่งพาอาศัยผลผลิตจากพื้นที่ชั้นนอกโดยพื้นที่ชั้นในจะทำหน้าที่เป็นตลาด แต่ในด้านความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตระหว่างพื้นที่ชั้นในและชั้นนอกนั้น ไม่สามารถแยกกลุ่มบุคคลออกจากกันได้ โดยเหตุที่การขยายตัวของพื้นที่การผลิตในชานเมืองรอบนอก เกิดจากการลงทุนของนายทุนในพื้นที่ชั้นใน ชาวนากรุงเทพฯ จึงมีฐานะเป็นผู้เช่านากันมากเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่เมืองอื่น ๆ ในระหว่างพื้นที่ชั้นในด้วยกันเองก็ยังปรากฏความแตกต่างกันในด้านความเจริญและความหนาแน่นของการใช้ที่ดิน ในบางแห่งยังคงเป็นที่พื้นที่สวนและนา ดังอาจพิจารณาได้จากคำบรรยายในหนังสือภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2474 ถึงความแตกต่างระหว่างพื้นที่โดยสรุปดังนี้

1. เขตเมืองชั้นในของกรุงเทพฯทางฝั่งจะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

- เขตเมืองชั้นในตอนเหนือ มีอำเภอดุสิตและอำเภอนางเลิ้งอยู่สองอำเภอ พลเมืองมีประมาณ 65,000 คน การใช้ที่ดินยังคงมีความหนาแน่นต่ำ ประกอบด้วยบ้านเรือนดี ๆ วังเจ้านาย มีถนนที่ปลูกต้นไม้ร่มรื่นริมถนนหลายสาย

- เขตเมืองชั้นในตอนกลาง มีอำเภอพระนครเพียงอำเภอเดียว พลเมืองมีประมาณ 80,000 คน อำเภอนี้ท้องที่อยู่ในเขตกำแพงพระนคร มีพลเมืองอาศัยอยู่หนาแน่นมาก บ้านเรือนเป็นตึกและมีถนนมาก ตามริมถนนมีตึกแถวและบ้านเรือนเต็มไปทั้งนั้นไม่มีที่ว่างเปล่าเลย สถานที่สำคัญและวัดที่สำคัญอยู่ในอำเภอนี้มาก เป็นที่ตั้งพระบรมมหาราชวัง วัดสำคัญ และกระทรวงต่าง ๆ ทั้งสิ้น

- เขตเมืองชั้นในตอนใต้ มี 3 อำเภอ มีพลเมืองเกือบ 300,000 คน มีกิจกรรมต่าง ๆ ของเมืองมากมาย ประกอบด้วย อาคารร้านค้า ตึกแถวท่าเรือ โกดังริมแม่น้ำเจ้าพระยา สถาบันต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัย โรงพยาบาล สถานีวิทยุ สถานีรถไฟ ธนาคาร บริษัท สำนักงานสถานทูต และบ้านเรือนชาวยุโรปใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาช่วงถัดลงไป ตอนใต้สุดริมแม่น้ำคือ ท่าเรือ อู่เรือ โรงเรือน โรงสี สลับกับสวนผลไม้และที่นาซึ่งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน

กรุงเทพฯ

จังหวัดปทุมธานี

อำเภอลาดหลุมแก้ว

อำเภอเมืองปทุมธานี

อำเภอคลองหลวง

อำเภอธัญบุรี

จังหวัดธนบุรี

อำเภอบางขุนเทียน

อำเภอราษฎร์บูรณะ

อำเภอพระประแดง

จังหวัดพระนคร

บางบัวทอง

ปากเกร็ด

นนทบุรี

สถานีรถไฟหลักสี่

สถานีหลักสี่

สถานีบางซื่อ

สถานีสามเสน

สถานีดอนเมือง

สถานีบางเขน

สถานีคลองเตย

สถานีพระโขนง

สถานีบางนา

สถานีบางหว้า

สถานีวัดลิงขบ

สถานีคลองบางจาก

สถานีคลองสิบสอง

สถานีรังสิต

สถานีคลองหก

สถานีคลองรังสิต

สถานีคลองสาม

สถานีคลองหนึ่ง

สถานีบ้านกลาง

สถานีวิทยุการบินฯ ๗ พ.ค.

สถานีวิทยุการจราจรเสียง ๗ พ.ค.

สถานีวิทยุการบินฯ ๗ พ.ค.

สถานีวิทยุการบินฯ ๗ พ.ค.

สถานีวิทยุการบินฯ

2. เขตเมืองชั้นนอกของกรุงเทพฯฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

มี 4 อำเภอ พลเมืองราว 100,000 คน ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นท้องนาเกือบทั้งสิ้น มีไร่ผักอยู่บ้าง ยกเว้นทางด้านเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งของกรมทหารทั้งทหารบกทหารอากาศและสนามบิน ตลอดจนโรงปูนซีเมนต์

3. เขตเมืองกรุงเทพฯฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา

พื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่สวนผลไม้ มีทางเดินไปตามขนัดสวน ตอนนอก ๆออกไปมีท้องนาและไร่ผัก ตอนริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองมีโรงสีไฟใหญ่ ๆ หลายโรง และมีท่าเรือสำหรับเรือที่มาบรรทุกข้าวสารจอด[1]

จากการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและลักษณะของเมืองกรุงเทพฯดังกล่าว จะได้นำไปใช้เป็นฐานในการศึกษาในบทต่อไป ซึ่งเมื่อกล่าวถึงปัญหาของเมือง และปัญหาทางสภาวะแวดล้อม พึงตระหนักถึงความแตกต่างระหว่างพื้นที่ดังกล่าว อันจะหมายถึงความแตกต่างในระดับความรุนแรงของปัญหาในแต่ละพื้นที่ด้วย

การขยายตัวทางกายภาพอย่างขนานใหญ่ของกรุงเทพฯดังกล่าว เป็นการขยายเมืองเพื่อสนองประโยชน์ในกิจกรรมที่หลากหลาย ทั้งกิจกรรมทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม กล่าวคือ จากสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศและการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯทั้งทางด้านพื้นที่และจำนวนประชากร ทำให้รัฐต้องพัฒนาระบบการบริหารราชการแผ่นดินให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ซึ่งจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ กล่าวคือ ในการดำเนินการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ พ.ศ.2416 ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองเป็นต้นมา เป็นการดำเนินการที่มุ่งส่งเสริมอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์และส่วนกลาง โดยอาศัยกลไกต่าง ๆ ของรัฐ และด้วยสถาบันข้าราชการ เช่น การตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ใน พ.ศ. 2416 การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน สภาที่ปรึกษาในพระองค์ การเลิกระบบไพร่อันเป็นการตัดทอนอำนาจและการสั่งสมกำลังของบุคคลในระดับต่าง ๆ การจัดตั้งกองทัพสมัยใหม่และการจัดระบบเกณฑ์ทหาร การตั้งกระทรวง 12 กระทรวงโดยแบ่งตามลักษณะงานและ

---

[1]ถัด พรหมมาณพ, ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ (พระนคร : ธรรมพิทยาคาร, 2474), หน้า 14-16.

หน้าที่ความรับผิดชอบ ตลอดจนการจัดการปกครองส่วนภูมิภาคในรูปมณฑลเทศาภิบาล มาตรการต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ ได้นำไปสู่ผลสำเร็จในการสร้าง"รัฐประชาชาติ"(National State) โดยรวมอำนาจมาไว้ที่ส่วนกลาง ณ ราชธานี หรือเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นผลให้กรุงเทพฯเป็นเมืองที่สำคัญที่สุดของประเทศ และได้รับการพัฒนาเป็นอย่างมากเพื่อสนองประโยชน์ทางด้านการปกครอง ได้มีการใช้พื้นที่เพื่อสร้างสถานที่ราชการหลายแห่ง นอกจากนั้นจากสถานการณ์ทางการเมืองที่ต้องเผชิญกับจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้รัฐมีความจำเป็นต้องเร่งพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ดังนั้นในช่วงนี้ จึงเป็นยุคสมัยที่รัฐเข้าไปมีบทบาทในการใช้ที่ดินอย่างเต็มที่เพื่อการพัฒนาสาธารณูปโภคสาธารณูปการ จนกรุงเทพฯมีลักษณะเป็นเมืองสมัยใหม่ที่โดดเด่นกว่าเมืองอื่น ๆ ของประเทศในขณะนั้น (ดูภาพที่ 1)

ในการใช้ที่ดินเพื่อสนองประโยชน์ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจได้มีการขยายตัวเป็นอย่างมากเช่นกัน อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งดังกล่าวแล้วข้างต้น ลักษณะการเปลี่ยนแปลงด้านประโยชน์ใช้สอยที่สำคัญก็คือการขยายตัวของตลาดบกและย่านการค้าตามแนวถนน อันเป็นผลสืบเนื่องซึ่งกันและกันกับการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพจากการพัฒนาถนน ตัวอย่างตลาดและย่านการค้าที่สำคัญ เช่น ตลาดท่าเตียน เป็นตลาดริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่รับสินค้าจากในสวนฝั่งธนบุรีและสินค้าจากต่างเมืองทางเรือ ตลาดเสาชิงช้าซึ่งขยายตัวขึ้นจากตลาดเก่าแต่เดิม เป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าประเภทเครื่องประดับ ตลาดบางลำพูแต่เดิมเมื่อแรกสร้างกรุงยังมี

---

[1]ดูรายละเอียดในเอกสารหลายเล่มที่เกี่ยวข้อง เช่น สุนทรี อาสะไวย์ และอัจฉราพร กมุทพิสมัย, "ประวัติศาสตร์สังคมไทย พ.ศ.2435-2475 : พิจารณาจากการจัดระเบียบการบริหารประเทศให้ทันสมัย และอิทธิพลของตะวันตกที่มีต่อสังคมไทย" (เอกสารสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523) (อัดสำเนา)

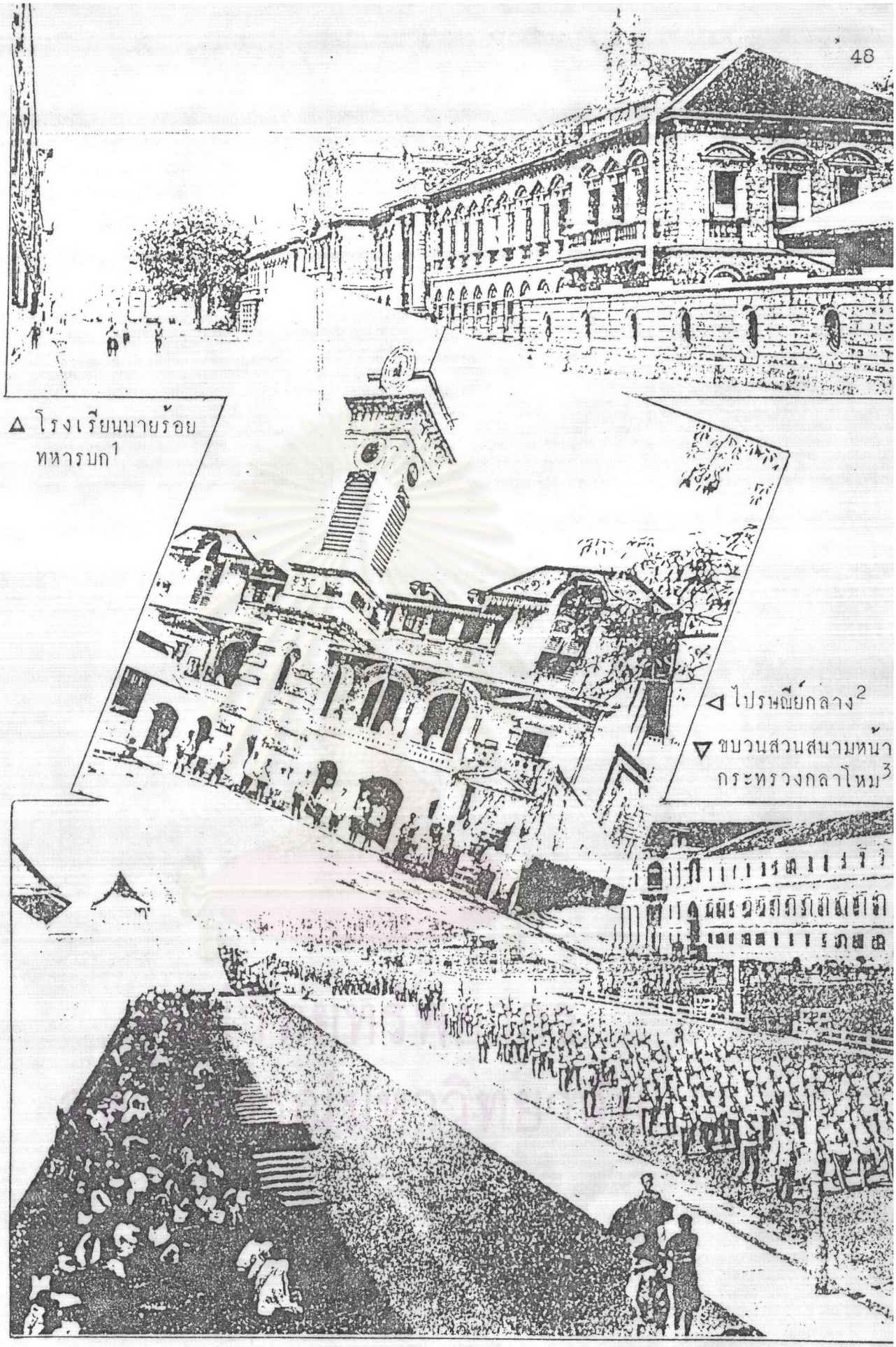

ที่มา : Portrait of Bangkok, pp. 35,34,35.

ภาพที่ 1 การใช้ที่ดินเพื่อกิจกรรมทางการเมืองการปกครองของรัฐ

สภาพเป็นที่ลุ่ม มีน้ำท่วมขังลึกถึงเอวไม่ค่อยมีผู้คนอาศัย ต่อมาจากการตัดถนนเฟื่องนคร ทำให้มีตึกแถวและร้านค้าเพิ่มขึ้น จนเจริญขึ้นเป็นย่านชุมนุมชนที่สำคัญ ย่านสี่พระยาและตลาดบางรัก (ตลาดหลวงนาวา) เป็นตลาดสำคัญในชุมชนใหม่ เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและทำการค้าของชาวตะวันตก ย่านถนนบำรุงเมืองตั้งแต่สี่กั๊กพระยาศรีถึงประตูสำราญราษฎร์ เป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องอัฐบริขารของพระภิกษุสงฆ์ ย่านถนนเฟื่องนครช่วงสี่กั๊กพระยาศรีถึงสี่กั๊กเสาชิงช้าและบ้านหวาย มีห้างฝรั่ง จีน แขกเปอร์เซีย และไทย เป็นจำนวนมาก จำหน่ายสินค้าจากต่างประเทศ ร้านตัดเสื้อผ้าเครื่องแบบ ขายเครื่องหมาย เครื่องหนัง โรงพิมพ์เอกสาร ย่านถนนพาหุรัด เป็นย่านจำหน่ายสินค้าผ้านานาชนิดของพ่อค้าอินเดีย ต่อมาได้ขยายตัวไปถึงเขตสะพานหันและสามเพ็ง ย่านถนนอุณากรรณหลังวังบูรพา ส่วนใหญ่เป็นร้านค้าของชาวอินเดีย จำหน่ายสินค้าจากต่างประเทศ ย่านถนนเจริญกรุง เป็นย่านบริษัท ร้านค้า ของชาวตะวันตก จีน และญี่ปุ่น มีสินค้านานาชนิดทั้งเครื่องมือเครื่องจักร เครื่องประดับตกแต่งบ้าน ร้านถ่ายรูป ร้านแพทย์ ร้านขายของเก่า ย่านถนนเยาวราช เป็นการขยายตัวของชุมชนชาวจีนในเขตสามเพ็งออกมาตามแนวถนนใหม่ จำหน่ายสินค้านานาชนิดจากประเทศจีน และร้านรับซื้อทองแท่งและทองรูปพรรณ นอกจากนั้นยังมีย่านการค้าอื่น ๆ อีก[1] การขยายตัวดังกล่าวของการใช้ที่ดินเพื่อสนองประโยชน์ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้เป็นเงื่อนไขที่สำคัญต่อการพัฒนาเมืองของรัฐ และจะปรากฏปัญหาทางสภาวะแวดล้อมในแหล่งชุมชนดังกล่าวเป็นปริมาณที่มากกว่าในเขตชุมชนเบาบางดังจะได้ศึกษาในบทต่อไป (ดูภาพที่ 2)

ในด้านกิจกรรมทางสังคม อิทธิพลของวัฒนธรรมแบบตะวันตกได้หลั่งไหลเข้ามาในเมืองกรุงเทพฯเป็นอย่างมาก และเป็นที่นิยมของประชาชนโดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นสูง จึงมีการใช้ที่ดินเพื่อสนองประโยชน์ในกิจกรรมทางสังคมนอกเหนือไปจากกการสร้างวัดดังที่เป็นมาแต่ในอดีต มีการสร้างสมาคมต่าง ๆ ตามแบบสมาคมในต่างประเทศ สร้างสถาบันการศึกษา มีการขยายพื้นที่สนามหลวงโดยรื้อกำแพงป้อมปราการของวังหน้าทางด้านทิศตะวันออกที่ไม่สำคัญลง ทำให้ท้องสนามหลวงมีเนื้อที่กว้างขวางขึ้นถึงเท่าตัวในรัชกาลที่ 5

---

[1] ดูรายละเอียดในเรื่องตลาดได้ใน เกียรติ จิวะกุล และคณะ, ตลาดในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525)

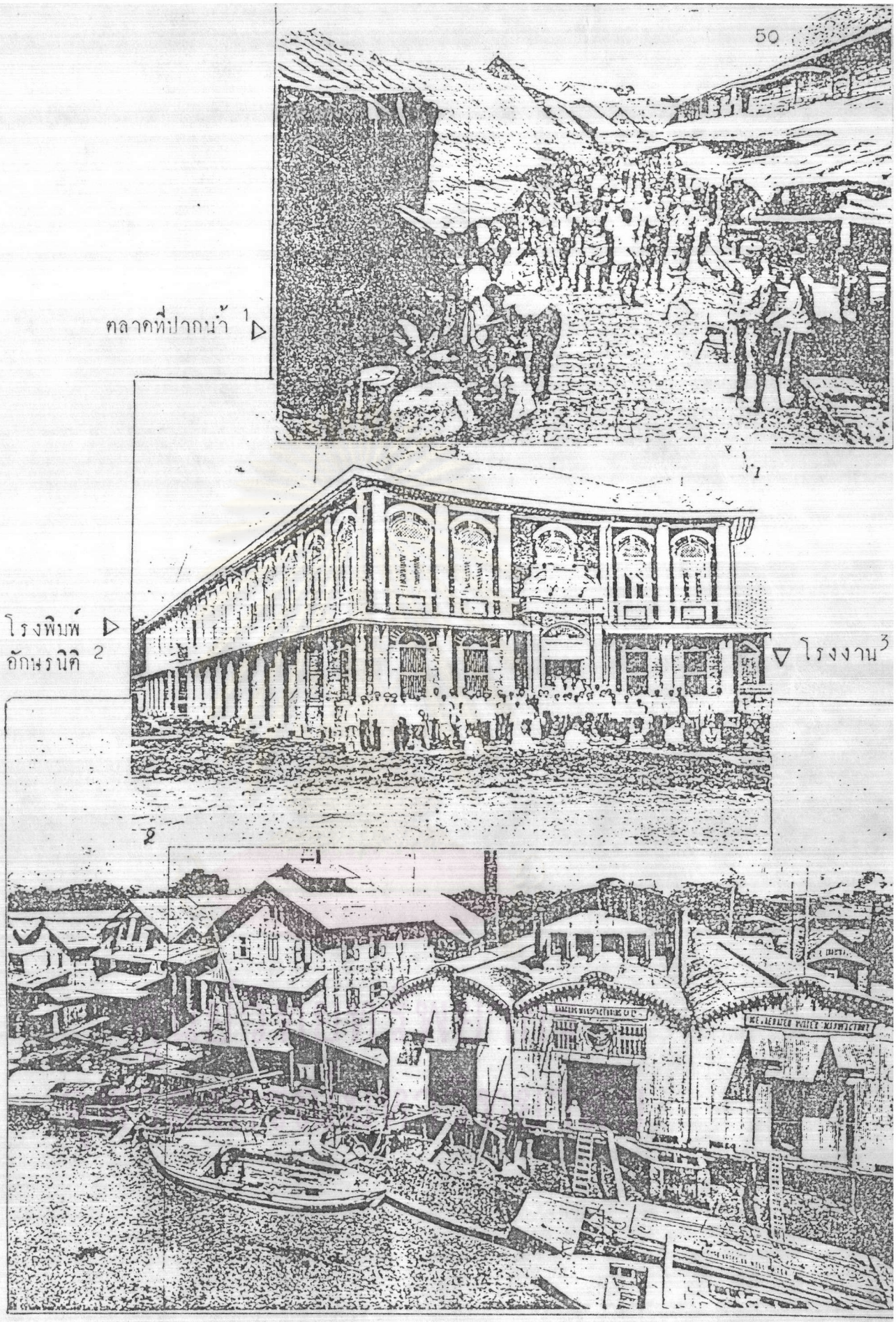

ที่มา : Twentieth Century Impressions of Siam, pp. 246,260,2

ภาพที่ 2 การใช้ที่ดินเพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

พื้นที่สนามหลวงนี้ได้ใช้ประโยชน์ในกิจกรรมทางสังคมตลอดมา เช่น เป็นที่ตั้งกระบวนแห่พยุหยาตราคราวฉลองพระนครครบ 100 ปี เป็นสถานที่จัดงาน "นาเชอนัล เอกซฮิบิเชน" หรือการแสดงสินค้าไทยเป็นเวลาถึง 3 เดือน จัดงานสงครามบุปผาชาติแต่งแฟนซี และแต่งรถจักรยานสองล้อด้วยดอกไม้นานาพันธุ์ แล้วขี่ขว้างปากันด้วยกระดาษลูกปาและสายรุ้ง เมื่อ - พ.ศ. 2442 เป็นสนามเล่นและแข่งขันว่าว เป็นสนามแข่งม้าและสนามกอล์ฟ เป็นต้น จึงนับได้ว่าเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงนี้ได้มีวัฒนธรรมเมือง และมีการใช้พื้นที่เพื่อกิจกรรมทางสังคมโดยตรงอย่างขนานใหญ่ โดยมิได้ใช้พื้นที่แฝงในพื้นที่วัดดังเช่นในอดีตอีกต่อไป จึงนับเป็นกิจกรรมอีกส่วนหนึ่ง ที่ทำให้ความต้องการใช้ที่ดินในกรุงเทพฯ มีสูงขึ้น และจะมีผลต่อการขยายตัวทางกายภาพและการพัฒนาเมือง (ดูภาพที่ 3)

จากสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า กรุงเทพฯ มีการเปลี่ยนแปลงใน 2 ประการที่สำคัญคือ ประการแรก เป็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ได้แก่ การขยายตัวของชุมชนบนพื้นที่ลุ่ม ดินอ่อน ซึ่งจะมีปัญหาด้านสมรรถนะของพื้นที่ในการรองรับชุมชนขนาดใหญ่ในภายหลัง การขยายตัวของชุมชนมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยที่ขนาดและความหนาแน่นของการใช้ที่ดินทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว และการลดบทบาทลงของคลองในขณะที่มีการทวีบทบาทขึ้นของถนนและชุมชนบนบกโดยเฉพาะตึกแถว สำหรับการเปลี่ยนแปลงในประการที่สอง ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงทางด้านบทบาทหน้าที่ของเมืองกรุงเทพฯ ด้วยการทวีบทบาทในด้านพาณิชยกรรมและอุตสาหกรรม โดยมีประเภทของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในเมือง และปรากฏการณ์การรื้อป้อมและกำแพงเมืองลงเพื่อสร้างถนนและตึกแถว เป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญ นอกจากสภาพการเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯใน 2 ประการดังกล่าว ยังได้แสดงถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่สำคัญซึ่งจะสัมพันธ์กับการศึกษาในบทต่อไป ได้แก่การที่กระแสความต้องการใช้ที่ดินมีอัตราสูงขึ้นมาก พร้อมกับราคาที่ดินที่สูงขึ้น การที่กรุงเทพฯยังคงมีลักษณะเป็นเมืองที่มีพื้นที่การเกษตรล้อมรอบ และยังคงมีความแตกต่างในด้านความหนาแน่นของการใช้พื้นที่ระหว่างพื้นที่เมืองชั้นในและชั้นนอก ซึ่งจะหมายถึงความแตกต่างในระดับความรุนแรงของปัญหาเมืองและสภาวะแวดล้อมที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย และการที่ขยายตัวของพื้นที่เมืองชั้นนอกเกิดจากการลงทุนของเจ้านายและนายทุนจากพื้นที่ชั้นใน ตลอดจนการเกิดขึ้นของชุมชนสำคัญทางด้านใต้ ได้แก่ - ชุมชนชาวจีนและชาวตะวันตก ซึ่งจะเป็นกลุ่มสังคมที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจสังคมสูง และจะมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯและการจัดการกับปัญหาสภาวะแวดล้อม

△ United Club[1]

△ German Club[2]

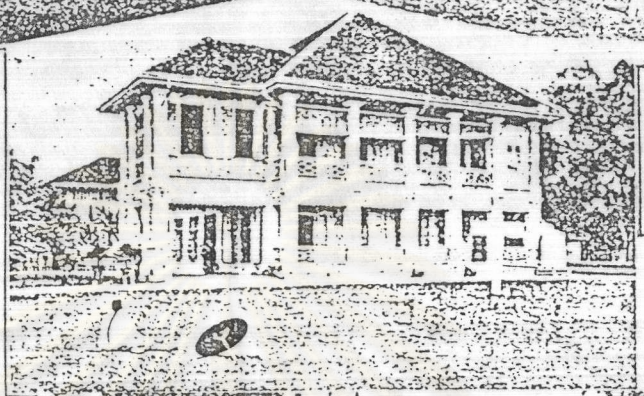

British Club[3] ▷

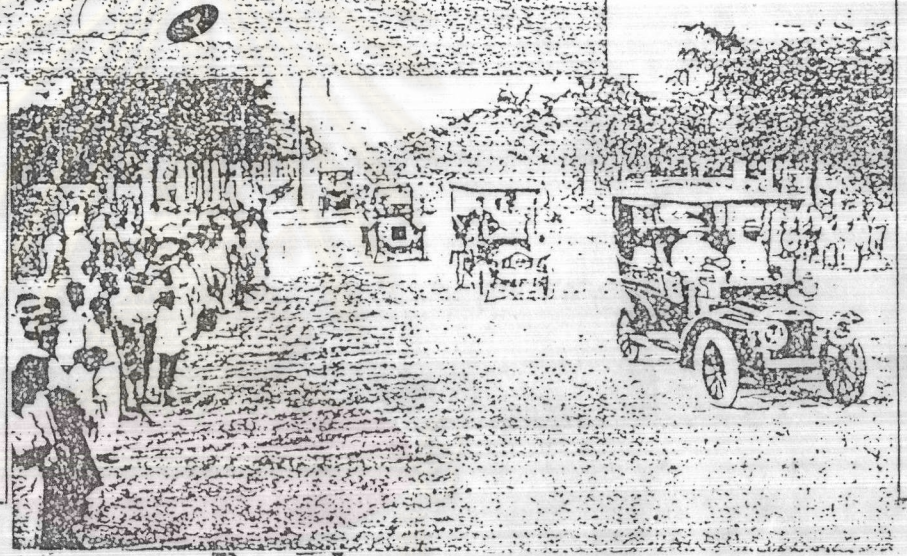

ความนิยมรถยนต์ ▷
ซึ่งเป็นของใหม่จาก
ตะวันตก[4]

การคมนาคมโดยรถราง[5]
▽

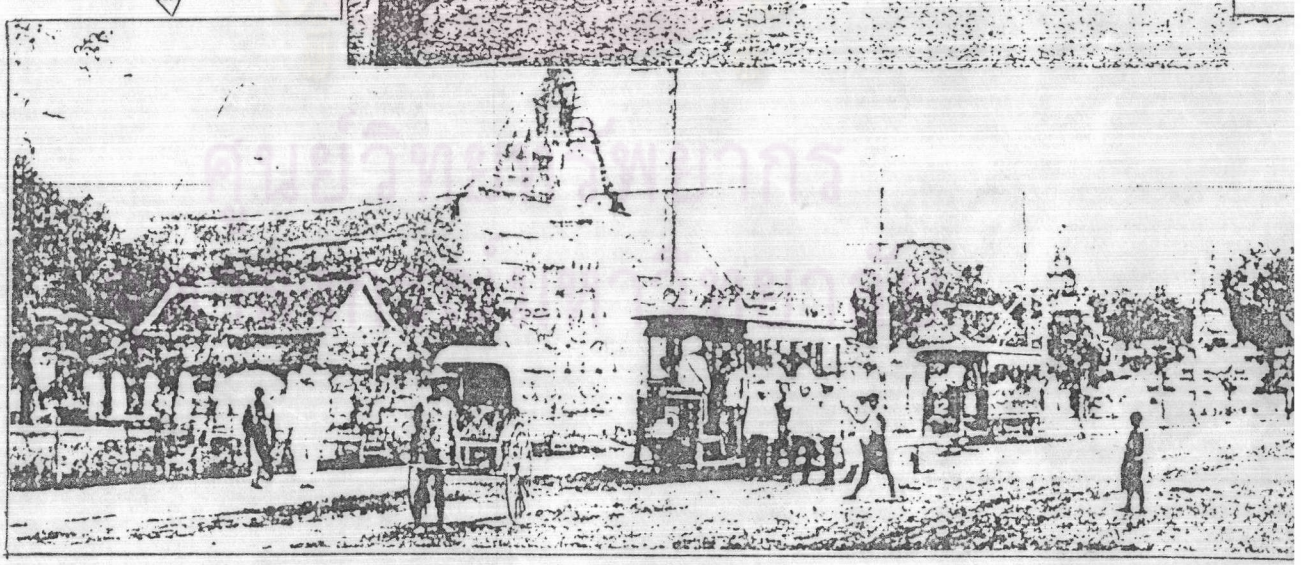

ที่มา : 1,2,3,4 Twentieth Century Impressions of Siam, pp. 252, 252,252,24
5 Portrait of Bangkok, p. 32.

ภาพที่ 3 การใช้ที่ดินเพื่อกิจกรรมทางสังคม